

1989

– en antologi om de kommunistiska
regimernas fall i Centraleuropa

Redaktör: Oscar Österberg

FORUM
FÖR
LEVANDE
HISTORIA

1989 – en antologi om de kommunistiska regimernas fall i Centraleuropa

Redaktör: Oscar Österberg

Titel: 1989 – en antologi om de kommunistiska regimernas fall i Centraleuropa
Redaktör: Oscar Österberg
Grafisk design: Direktör Wigg reklambyrå
Forum för levande historia
Stora Nygatan 10–12, Box 2123, 103 13 Stockholm
Tel: 08-723 87 50
info@levandehistoria.se
www.levandehistoria.se
ISBN 978-91-86261-75-7
© Forum för levande historia

Innehåll

Förord	7
Introduktion	8
"1989" som berättelse	16
<i>Martin Sabrow</i>	
Den nionde november 1989 och vägen till den tyska enheten	26
<i>Ingmar Karlsson</i>	
Polen – ett litet bokslut trettio år efter kommunismens fall	42
<i>Barbara Törnquist-Plewa</i>	
Kommunismens fall i Ungern	60
<i>Kristian Gerner</i>	
Författarpresentation	78
Slutkommentarer	79

Förord

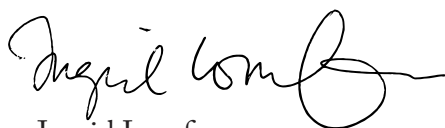
I år är det trettio år sedan de kommunistiska regimerna förlorade sitt grepp om makten i Centraleuropa. I Sverige liksom i många andra länder har detta främst kommit att symboliseras av Berlinmurens fall den 9 november 1989. I Polen och i Ungern hade frigörelseprocessen startat långt tidigare. Denna höst skulle även andra kommunistiska regimer tvingas ge upp. I Tjeckoslovakien skedde detta på fredlig väg i den så kallade "sammetsrevolutionen" medan processen i Rumänien blev våldsam. I Bulgarien skulle det dröja tills 1990 innan den kommunistiska regimen gav upp och fria val kunde hållas.

I denna antologi ligger fokus på DDR, Polen och Ungern. Som de olika bidragen visar hade varje land sina egna särskilda förutsättningar och omständigheter som påverkade processens förlopp. Men det fanns även likheter, framför allt mellan Polen och DDR. Förändringarna drevs på av en genuin önskan hos breda lager av befolkningen om att få leva i demokrati och frihet. I omständigheter där det egentligen saknades utrymme för ett äkta civilt samhälle och där repression alltid var ett reellt hot lyckades människor likväl organisera sig. I Polen och i DDR kom kyrkorna i detta sammanhang att ha en stor betydelse.

Händelser för trettio år sedan förändrade Europa. DDR försvann när Tyskland återförenades och Tjeckoslovakien delades i två nya statsbildningar i den så kallade "sammetskilsmässan" årsskiftet 1992/93. I hela området kvarstår de demokratiska statsskicken. Där tidigare stängsel och taggtråd klöv den europeiska kontinenten från norr till syd förenar nu Europeiska Unionen länderna i Väst- och Centraleuropa.

Men vi kan också se oroande tecken på flera håll i Europa. Vi ser tilltagande nationalism och bristande förståelse för grundläggande demokratiska friheter och rättigheter.

Varför har det blivit så? En del svar finns i denna antologi och i studiet av vad som hände under dessa dramatiska år för trettio år sedan.

Ingrid Lomfors

Överintendent, Forum för levande historia

Introduktion

Oscar Österberg

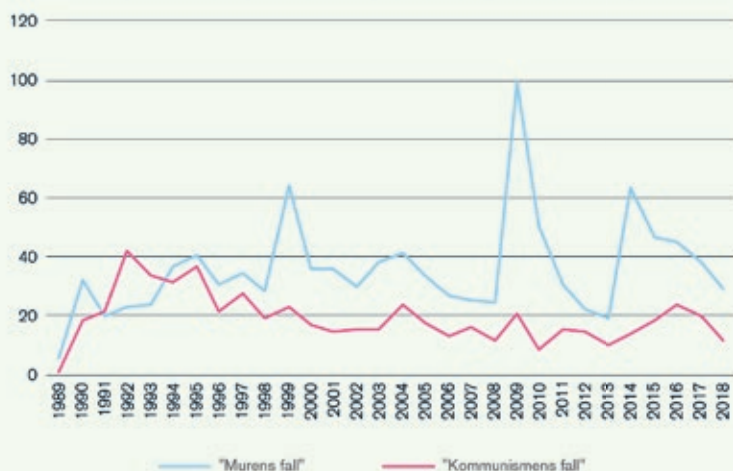
”Det finns de som inte har någon tur”, noterade Victor Hugo, ”Christofer Columbus kan inte fästa sitt namn vid sin upptäckt; Guillotin kan inte avlägsna sitt från sin uppfinning”.¹ Visserligen går det att ifrågasätta sanningshalten i detta. Vi vet nu att Columbus inte ens var den förste europén på den amerikanska kontinenten – än mindre var han den människa som upptäckte den – och giljotinen tycks ha konstruerats av en Dr. Antoine Louis tillsammans med en tysk cembalo-makare vid namn Tobias Schmidt.² Men de flesta förstår nog likväl poängen i Hugos uttalande. Vi har en tendens till att sammankoppla fenomen som vi tillskriver stor betydelse med enskilda individers namn, även om detta kan ske ganska godtyckligt. Det blev inte Columbus som fick ge sitt namn till den ”nyupptäckta” kontinenten, utan Amerigo Vespucci. Dr. Joseph-Ignace Guillotin fick däremot leva med att det nya avrättningsredskapet bar hans namn.³

Även Günter Schabowski, Edwin Görnitz, Harald Jäger och Manfred Sens har haft en liknande otur. Fastän att han kanske mer än någon annan bidrog till det dramatiska händelseförloppet under kvällen den 9 november 1989 då Berlinmuren öppnades torde Günter Schabowski idag vara ganska okänd för det stora flertalet. Han var den östtyske politbyråmedlem med ansvar för informationsfrågor som i en presskonferens på eftermiddagen den 9 november 1989 lyckades ge intryck av att politbyrån denna dag hade beslutat att gränsen hade öppnats för utlandsresor med omedelbar verkan. Resultatet blev att tiotusentals östberlinare tog sig till muren där gränstrupperna, som inte hade fått någon information om vad som gällde, blev allt mer pressade. Till sist valde tre andra östtyska statsfunktionärer, som även de är frånvarande i de stora berättelserna om kommunismens fall, Stasi-officerarna Edwin Görnitz och Harald Jäger samt majoren vid det trettiofemte gränsregementet Manfred Sens att på eget bevåg öppna gränsövergången vid Bornholmer Straße i stadsdelen Prenzlauer Berg. ”Murens fall” var ett faktum.⁴

I den mån som vi i Sverige har någon samlande benämning för den östtyska kommunistiska regimens maktfrånträde torde det vara just ”murens fall,” trots att det egentligen handlade om en process som inletts redan i slutet av sommaren 1989 och var fullbordad först året därpå. Vi finner till exempel denna benämning som en samlande rubrik i flera nu använda läromedel för historieämnet i åk 7–9.⁵ Som framgår av figur 1 tycks den även användas på

Figur 1

Den genomsnittliga förekomsten av frasen "murens fall" respektive "kommunismens fall" i fyra större svenska dags- och kvällstidningar 1989–2018 (antal träffar)

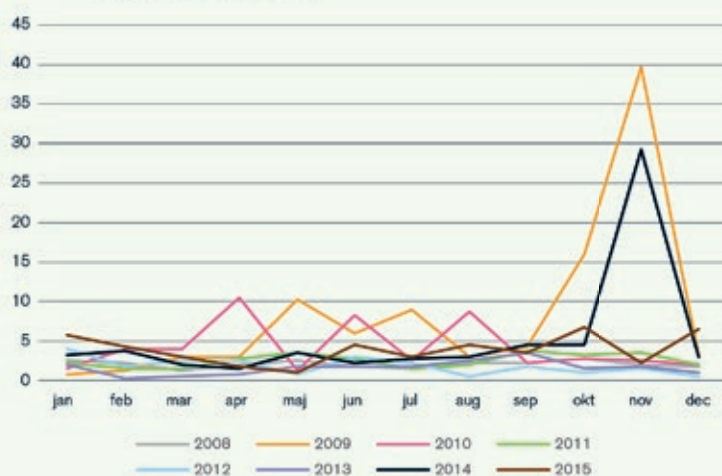
Kommentar: Baserat på en sökning på sökorden "murens fall" och "kommunismens fall" i Kungliga Bibliotekets databas över svenska dagstidningar. Följande tidningar ingår i undersökningen: Aftonbladet, Dagens Nyheter, Expressen och Svenska Dagbladet.

ett liknande sätt i svensk dagspress. Det går att se tydliga "toppar" för åren 1999, 2009 och 2014, vilket indikerar att termen är vanlig i samband med minneshållande av händelserna i november 1989. Detta framstår som särskilt tydligt när man jämför med motsvarande förekomst av frasen "kommunismens fall". Detta skulle antyda att årsdagen för Berlinmurens öppnande den 9 november 1989 har fått en särskild plats i det svenska landskapet av offentliga minnen. Det faktum att Forum för levande historia väljer att ge ut denna antologi just i samband med 30-årsjubileet av "murens fall" skulle kunna ses som ytterligare stöd för en sådan hypotes.

Betydelsen av frasen "murens fall" som en markör vid svenska minnesmanifesteringar blir särskilt tydlig om vi jämför 2009 och 2014 med de omgivande åren. Klas-Göran Karlsson har nyligen analyserat firandet av historiska jubileer och tycker sig se tendenser till att historia håller på att förvandlas till ett jubileumsämne, "vars intresse och relevans avhänger av de jämna årens och den mer eller mindre regelbundna återkomstens magi".⁶ Dessa de jämna årens historiska jubileer tycks emellertid vara historiskt föränderliga och starkt konjunkturberoende och speglar ofta ett sökande efter meningsbärande historier som kan erbjuda orientering i nuet. Det är inte de jämna årtalen i sig som är utgångspunkten, även om de också kan attrahera inte minst kommersiella aktörers intresse, utan ett behov av att symboliskt koppla vår egen tid och vårt eget samhälle till betydelseladdade händelser som inträffade för ett visst antal år sedan.⁷ I allmänhet tenderar det handla om

Figur 2

Den genomsnittliga förekomsten av frasen "murens fall" under valda år i fyra större svenska dags- och kvällstidningar (antal träffar)

Kommentar: Baserat på en sökning på sökorden "murens fall" i Kungliga Bibliotekets databas över svenska dagstidningar. Följande tidningar ingår i undersökningen: Aftonbladet, Dagens Nyheter, Expressen och Svenska Dagbladet.

först och främst jämna decennier som utlöser detta slag av manifestationer, men även hela, halva och en kvarts sekel brukar föranleda ett historiskt jubileum.

I figur 2 visas förekomsten av frasen "murens fall" i några större svenska tidningar fördelat på årets månader. Det är svårt att skönja något mönster förutom för just åren 2009 och 2014 då det sker en markant ökning under november månad jämfört med övriga år. Detta förstärker intrycket av att de kommunistiska regimernas fall i Centraleuropa 1989, främst symboliserat av händelserna i Berlin den 9 november detta år, är ett sådant fenomen som vi i dagens svenska historiekultur med vissa intervaller vill markera offentligt med ett jubileum.

Som Bo Stråth har påpekat påverkade händelserna 1989 två redan väletablerade europeiska jubileumsikoner: 1789 och 1917. Under det kalla kriget tillskrevs såväl den franska som den ryska revolutionen, händelser som egentligen utspelades i väldigt specifika nationella miljöer, en närmast universell dimension och förknippades med värden såsom frihet och jämlikhet. 1789 var västblockets historiska ikon och 1917 Östblockets. Händelseutvecklingen 1989 mer eller mindre utplånade ikonerna 1917 och "murens fall" kom åtminstone att relativisera "Bastiljens fall" två hundra år tidigare. Istället framträdde en ambition att göra 1989 till utgångspunkten för en historia om ett nytt Europa som tagit form och om ett gammalt Europa som gick under. Ursprungligen tycks det ha funnits ambitioner att till och med göra 1989 till

utgångspunkten för en global historia om liberalismens triumf. Detta projekt tycks emellertid ha imploderat under senare år, inte minst i kölvattnet av finansmarknadernas kollaps hösten 2008. Stråth utgår emellertid ifrån att 1989 kommer att bestå som en europeisk minnesikon som representerar det kalla krigets slut och början på ett nytt europeisk samarbete, ”men detta minne är nära förknippat med de många svårigheter som följde och av att allt inte blev bättre”.⁸

Den tyska utvecklingen kan i detta sammanhang vara illustrativ. I Tyskland har självfallet november 1989 en särskild betydelse. Som Martin Sabrow visar i sitt bidrag till denna antologi är det emellertid inte *Mauerfall* utan några andra begrepp som har stått i förgrunden i det tyska offentliga samtalet. Ett av dessa är ”revolution”, ett annat ”vändpunkt” (*Wende*). I spänningsfältet mellan dessa två begrepp återfinns två vitt skilda synsätt på vad som ägde rum 1989–1990 och som lyfter frågor om brott och kontinuitet. Ursprungligen lanserat i oktober 1989 av SED:s dåvarande generalsekreterare Egon Krenz i ett försök att ta kontroll över situationen genom att utlova en nystart blev *Wende* ganska snart ett av de vanligast använda begreppen för att beskriva händelserna under hösten och vintern 1989–1990.

En annan berättelse handlar om ”1989” som ett lyckligt slut på en lång kamp för frihet som sträcker sig från de misslyckade revolutionerna 1848 via 1900-talets katastrofer fram till den kommunistiska regimens fall i DDR och Tysklands återförenande. I en tysk opinionsundersökning från 2018 ansåg den största andelen svarspersoner (39,2 procent) att återföreningen var den viktigaste enskilda händelsen i Tysklands historia sedan år 1900 och den absoluta majoriteten av de som svarade på detta sätt tillskrev återföreningen en positiv betydelse.⁹

Ett tredje narrativ handlar om desillusion och brustna förhoppningar hos befolkningen i det enade Tysklands östra delar. Ännu 25 år efter de politiska omvälvningarna visade attitydundersökningar på tydliga kvarvarande skillnader mellan befolkningen i det forna östtyska området och övriga Tyskland i avseende på bland annat inställning till det politiska systemet och vad gällde förtroendet för politiker och politiska partier.¹⁰ Senare mätningar har bekräftat denna bild. I en undersökning från 2018 fick svarspersonerna bland annat ta ställning till följande påstående: ”Under vissa omständigheter är en diktatur det bästa statsskicket för [att tillgodose] det nationella intresset”. I de forna västtyska förbundsländerna valde 6,5 procent av svarspersonerna svarsalternativen ”stämmer helt och hållet” eller ”stämmer till största

delen”, medan 16,6 procent svarade ”stämmer delvis”. I de forna östtyska förbundsländerna var det 13,1 procent som helt eller till största delen instämde med påståendet att diktatur under vissa omständigheter var att föredra, medan 26,3 procent valde svaret ”stämmer delvis”.¹¹ Under senare år har även rörelser på den extrema högerkanten såsom Pegida försökt att symboliskt knyta an till de folkliga protesterna mot SED-regimen under hösten 1989, bland annat genom att likt de regimkritiska demonstranterna ropa ”*Wir sind das Volk*” (Vi är folket). Under valrörelserna inför delstatsvalen i Brandenburg, Sachsen och Thüringen hösten 2019 knöt även *Alternative für Deutschland* (AfD) tydligt an till ”1989” i tal och annan valpropaganda. Partiet lanserade även ”Wende 2.0” som en ny politisk slogan.¹²

Slutligen har det med tilltagande tidsligt avstånd givits plats för en mer nyanserad och komplex berättelse där de dramatiska händelserna under hösten 1989 ses som inbäddade i en betydligt längre historia om den kommunistiska regimens fall som tar sin början före 1989 och sträcker sig längre fram i tiden än till Tysklands återförenande 1990. Likt Stråth menar Sabrow att med det tilltagande avståndet i tid framstår den östtyska regimens fall 1989–1990 inte enbart som ett lyckligt slut på ett ”kort” 1900-tal, utan även som den problemtyngda början på ett ”långt” 2000-tal.

Likväl är det i det tyska fallet svårt att bortse ifrån det dramatiska, närmast explosiva, händelseförloppet under 1989–1990. En som på nära håll bevittnade dess utveckling var den dåvarande andremannen vid den svenska ambassaden i Bonn, Ingmar Karlsson. I sitt bidrag till denna antologi, som är baserat på hans rapportering till UD under denna tid, diskuterar Karlsson den politiska utveckling som ledde fram till Tysklands återförenande. Han visar hur absolut oförberedda politiska beslutsfattare var på den östtyska regimens plötsliga kollaps och hur den faktiska händelseutvecklingen nästan hela tiden låg före det politiska beslutsfattandet. I början av 1989 var det ingen västtysk politiker som på allvar hävdade att Tyskland skulle kunna återförenas inom någon överskådbar framtid. Likväl tog det mindre än tretton månader efter murens fall innan enandet var ett faktum. Karlsson analyserar avslutningsvis hur det kunde vara att så många bedömare i alla politiska läger kunde ha så fel.

Vikten av ett längre perspektiv är däremot tydligt om vi vänder blicken mot Polen och Ungern. Till skillnad från vad fallet var i DDR går inte kommunismens fall i Polen att knyta till några få intensiva månader utan var, som Barbara Törnquist-Plewa visar i sitt bidrag, resultatet av en relativt lång process som hade påbörjats långt före hösten 1989. I Polen präglades övergången från

kommunism till postkommunism av en relativt utdragen period av förhandlingar och kompromisser mellan den kommunistiska regimen och de oppositionella krafterna inom Solidaritet. Detta faktum kom inte bara att prägla övergångsprocessen utan har även påverkat de påföljande berättelserna om dessa år. Mot en berättelse som beskriver Polens demokratisering som resultatet av ett gemensamt arbete för nationens bästa av de kommunistiska makthavarna och Solidaritet står en annan högerradikal konspirationsteori som istället beskriver Rundabordssamtalen som en hemlig överenskommelse mellan den kommunistiska eliten och eliten inom Solidaritet. Även om få personer kanske stödjer denna konspirationsteori fullt ut återkommer den ofta i mildare, lätt modifierade varianter i den polska politiska debatten. I en polsk opinionsundersökning från 2016 kom den kommunistiska regimens fall på fjärde plats när respondenterna ombads nämna de mest betydelsefulla händelserna i den polska historien efter år 1900 (30 procent svarade på detta sätt), medan endast 10 procent nämnde Rundabordsförhandlingarna 1989 som hamnade på först nionde plats i rankningen av historiska händelser.¹³

I Ungern, slutligen, hade kommunistpartiet i mångt och mycket självt börjat avveckla det kommunistiska ekonomiska och politiska systemet redan före hösten 1989. I sitt bidrag diskuterar Kristian Gerner hur en viktig drivkraft bakom den ungerska politiken var engagemanget för de ungerska minoriteterna i de kommunistiska grannländerna Rumänien och Tjeckoslovakien. Dessa minoriteter skapades en gång genom fredsfördraget som representanter för Ungern undertecknade i Trianon 1920 för att avsluta det första världskriget. I detta tvingades landet att avstå stora delar av sitt territorium och därigenom även sin befolkning till Rumänien samt till de nybildade staterna Tjeckoslovakien och Serbernas, kroaternas och slovenernas kungarike (från och med 1929 Jugoslavien). Fredsfördraget var för många ungrare en traumatisk händelse som fortfarande tenderar att kasta en skugga över ungersk politik och samhällsdebatt. Gerner visar hur även kommunistpartiet i slutet av 1980-talet beredde vägen för murens fall på grund av sin strävan att vinna legitimitet hos befolkningen genom att tillmötesgå nationalistiska stämningar i landet som utlöstes av vad som upplevdes som ett förtyck av de ungerska nationaliteterna i grannländerna. Därtill kom det faktum att partiet redan 1968 hade lanserat ekonomiska reformer i marknads-ekonomisk riktning, något som snabbt gjorde Ungern känt som ”den gladaste baracken i lägret”, inte minst som också kulturlivet och samhällsklimatet var friare än det var i de övriga staterna inom sovjetblocket. Även i Ungern fortsätter historien att tillskrivas en betydelse

för dagspolitiken. Men det är inte 1989 som står i förgrunden för samhällsdebatten – givet den särpräglade utvecklingen 1968–1990 har möjligen detta årtal mindre karaktären av ”märkesår” än det har i övriga länder, utan det tycks fortfarande vara fantomsmärten från Trianon 1920 som gör sig påminda. Som Gerner påpekar används inte minst Trianon som en historisk ikon av Ungerns nuvarande regeringschef Viktor Orbán och hans parti Fidesz i ett högst politiskt historiebruk

"1989" som berättelse

Martin Sabrow

Årtalet "1989" är ett kodord. Liksom den franska revolutionen från 1789 markerar det ett historiskt nyckelår som blev en vändpunkt för en av epokerna i världshistorien. Kedjan av världsomstörtande händelser under 1989 började med det första sammanbrottet av det kommunistiska maktmonopolet i Ungern i januari och fortsatte med Tadeusz Mazowieckis seger i det halvfria polska valet i juni fram till Berlinmurens fall den 9 november och störtandet av den bulgariska stats- och partiledaren Todor Zjivkov några dagar senare, och blev uppenbar med avrättningen av den rumänska diktatorn Nicolae Ceaușescu och valet av medborgarrättskämpen Václav Havel till Tjeckoslovakiens president i december, så att den socialistiska världsordningen som orkestrerades från Moskva fick sitt historiska slut under loppet av ett och samma år.

Obestämbar minnesplats

Lika epokgörande som året, lika obestämd är dess plats i vår tids minne. I backspegeln beskrivs "1989" med de mest vitt skilda begrepp, som bara i fallet Tyskland spänner från den protestantiska "fredliga revolutionen" eller också "stearinljusrevolutionen" via ordkreationer som "refolution" (Timothy Garton Ash) och neutrala uttryck som "vändpunkt" eller "regimskifte" till begrepp som "implosion", "omvälvning" och "sammanbrott" samt i den regimtrogna diskursen även "kontrarevolution".

Brytpunkten 1989 har åtminstone i Tyskland inte blivit avgörande för den samtida generationen. 1800-talet hade 1848 års generation, som efter den förlorat striden om den tyska demokratiseringen blev rotlös och först försonades med förhållandena i Bismarcks stat i och med Tysklands enande. 1900-talet genererade den strävsamma återuppbyggargenerationen från 1945 och lät 68-generationen bli exponenter för värdeförändringarna i en allt liberalare förbundsrepublik. Men en 89-generation för det enade Tyskland uppstod aldrig¹⁴ och skapandet av en tillfällig, frammanad "tredje generation" inskränker sig till det uttalade intresset för den egna härkomsten och behovet av en uppgörelse om familjens okända förflutna i Östtyskland.¹⁵

"1989" är alltså en lika prominent som hittills mångtydig och obestämbar minnesplats. Hur ska detta förhållande förklaras?

Samtidens mållöshet

En första fingervisning ger den snabba händelseutvecklingen under hösten 1989. Murens fall, som sedan nästan ett halvt sekel hade delat in världen i en västlig och östlig hemisfär, var en så oerhörd och oväntad händelse att människor bokstavligt talat saknade ord och familjediskussionerna uteblev. ”Den dag muren föll”, minns den dåvarande skolflickan från Dessau Lisa Cersowsky, ”satt jag med mina föräldrar framför TV:n, vilket hände sällan. Alla stirrade tysta och spända mot TV-rutan. När nyheterna var slut reste sig mina föräldrar hastigt, släppte allt och rusade över till grannarna. Jag satt kvar som förstenad och förstod att något bra eller betydelsefullt måste hända, men jag visste inte vilka konsekvenserna skulle bli.”¹⁶

Mållösheten och handfallenheten hos dem som upplevde detta drabbade både makthavare och undersåtar. De förra sökte sin räddning i historiska jämförelser och undrade som Erich Mielke, minister för statssäkerhet i DDR, under ett ministersammanträde den 31 augusti 1989 om ”den 17 juni bryter ut imorgon”¹⁷ eller menade som SED-politbyråmedlemmen Kurt Hager den 10 november att situationer var ”allvarligare än 1953”.¹⁸ De plötsligt frisläppta DDR-medborgarna försökte bemästra sina upplevelser med ett annat uttryck, när de med tveksamma steg passerade den plötsligt öppnade gränsen

Bilkö vid gränsövergången nära Wartha
10 november 1989. © Bundesarchiv,
Bild 183-1989-1110-038 / Ludwig,
Jürgen / CC-BY-SA 3.0

mellan Öst- och Västberlin: "Det vanligaste ordet denna dag var 'vansinne'".¹⁹ Även tidningsvärlden försökte finna ord och förstå vad som hade hänt och porträtterade inte bara medborgarna i de nyligen hermetiskt åtskilda delarna av Berlin, utan även sig själv i sin rapportering om gränsöppningen: "Den exempellösa förvandlingen som utspelade sig öster om Elbe fick alla att tappa andan. Och vissa även talförmågan."²⁰

Även många oppositionella i DDR blev tagna på sängen, som Bärbel Bohley, som bara några dagar efter murens fall med drastiska ord förkunnade att: "Människorna är galna och regeringen har tappat förståndet."²¹ Och den som upplevde euforin under dessa uppbrottsdagar långt ifrån de lyckorusiga folkmassorna och avskilt från den uppeldade stämning som präglade denna längtan efter samhällsförändringar, kunde reagera som författaren Uwe Tellkamp som upplevde "1989" som ett inbrott av överklighet i sin ordnade tillvaro – och försvarade sig: "Jag tänkte inte framåt. Jag levde från en dag till en annan, i den mikroskopiska tiden för makroskopiska händelser, om vilka jag endast hörde avlägsna ekon från kasernerna; de fallande löven från almarna var verkligare."²²

Semantiskt försök till bemäktigande

Det kortvariga ögonblicket som mållösheten varade fick endast aktörerna och observatörerna att göra konfliktfyllda ansträngningar att bemäktiga den hisnande förändringen av den historiska utvecklingen genom att ge den ett namn. I kampen om detta tolkningsföretade var först den nyvalda SED-generalsekreteraren Egon Krenz framgångsrik, som den nyss störtade föregångaren Erich Honecker i sitt sista offentliga uttalande hade installerat som en politisk förnyare genom att föreslå honom som sin efterträdare för centralkommittén och det östtyska parlamentet. Krenz, som kom till makten på detta sätt med en oavsiktligt kontinuitetsförklaring, försökte att distansera sig från sin föregångare i sitt första TV- och radiotal på kvällen den 18 oktober 1989 genom att tillkännage en ny start: "Med dagens kongress kommer vi att inleda en vändpunkt, kommer vi framför allt att återuppta den politiska och ideologiska offensiven."²³

Detta försök att behålla handen på roret för att styra staten genom omvälvningens vatten havererade betänkligt inom några veckor och den förnyelse som Krenz pratat om vändes redan före murens fall till ett oinfriat krav till sin upphovsman och sedan till smädeord. "I Bonn betyder 'vändpunkt' också regimskifte. Detta är för närvarande otänkbart i DDR", konstaterade "Die Zeit" endast 10 dagar efter att Krenz avlöst Honecker.²⁴ Med oro observerade "Tagesspiegel" i början av november 1989 hur Honeckers arvtagare i SED-ledningen i "kraft av

ett nytt ansikte” visade en falsk självsäkerhet och trodde sig redan ha fångat in folket med sitt långa lass: ”De tror att de står i spetsen för omställningen, i främsta ledet för samhällsförändringarna.”²⁵ En dag senare beskrev Christa Wolf i ett offentligt tal ordet vändpunkt som ett skällsord: ”Häpna ser vi hur de lättpåverkade, i folkmun kallade ”Wendehäse” (Göktytor), snabbt och lätt anpassar sig till en ny situation, navigerar skickligt i den och förstår att utnyttja den”. Detta ropade hon den 4 november 1989 till de 500 000 åhörarna som gjorde den protestdemonstration på Berliner Alexanderplatz, som orättfärdigt hamnat i bakgrunden, till det största icke-statligt ledda protestmötet i DDR:s historia och till den kanske avgörande kraftansamlingen i kampen mot den gamla regimen. ”Jag har problem med ordet ’vändpunkt’. Jag ser framför mig en segelbåt och kaptenen som ropar: ’Klar att vända’, efter som vinden har vänt (...). Och manskapet duckar när bommen sveper över däck. Stämmer den här bilden fortfarande? Stämmer det i denna situation som ständigt drivs framåt? Jag skulle vilja prata om revolutionär förnyelse. Revolutionen utgår ifrån oss.”²⁶

”1989” som vändpunkt

Därmed var begreppsparet fött som i vidare bemärkelse skulle prägla den narrativa beskrivningen av det epokgörande året som en motsättning mellan vändpunktsminnet och revolutionsminnet. Under de två första decennierna åtföljdes det ännu av ett återföreningsminne som framför allt vårdades av den avväpnade eliten i SED-staten, som uppfattade omvälvningen som ett historiskt nederlag som logiskt ledde till ett ”övertagande” av Västtyskland.²⁷ Under kort tid försköts det offentliga språkbruket förutsättningslöst över gränsen för den semantiska platsen för handlingen och blandade obesvärat de mest skilda begrepp som ”kris” och ”bankrutt”, ”uppbrott” och ”sammanbrott”.²⁸ Snart nog tillspetsades motsättningen mellan de båda ledorden som ställdes emot varandra av Christa Wolf. I vardagsspråket etableras inte det patosladdade begreppet ”revolution”, utan den nyktra termen ”vändpunkt”. Berövad sin taktiska funktion i Krenz strategi att säkra sin makt utvecklades begreppet snart till den överlägset mest använda termen för händelserna under hösten och vintern 1989/90. Acceptansen av begreppet ”vändpunkt” berodde inte minst på dess semantiska användningsbredd, med vilket förhoppningen om en målmedvetet avgränsning av omvälvningen kom till uttryck liksom entusiasmen för uppfyllandet av en politisk dröm. Den östberlinska tidningen ”BZ am Abend” krävde ”oreserverad öppenhet och ärlighet” efter tillbakadragandet av SED-politbyrån den 8 november 1989, för att ”skapa garantier att vändpunkten är irreversibel och inte går att återföra till socialismen”.²⁹ När däremot en västberlinsk

tidning pratade om ”vändpunkten i Prag” efter den tjeckoslovakiska kommunistledningens avgång den 24 november 1989, gjorde den det för att understryka den mirakulösa förändringen;³⁰ och när förläggaren Landolf Scherzer i januari 1990 sökte upp den av honom några år tidigare porträtterade första sekreteraren i SED-distriktsledningen i Salzungen i Thüringen,³¹ använde han ordet ”vändpunkt” för att fånga den ostoppbara förändringskraften i DDR.³²

Många av de oppositionella förespråkarna av samhällsrevolten såg sig däremot, med detta semantiska lån från maktspråket för en besegrad regim, som jämställde världsomvälvningen från 1989 med en vändpunkt på arbetsmarknaden eller den av Helmut Kohl proklamerade ”andliga och moraliska vändpunkten” från 1982, lurade på förtjänsten och betydelsen av det östtyska folkupproret: ”Den som alltså (...) använder begreppet ”vändpunkt” för händelserna under 1989 degraderar störtandet av SED-styret i DDR till ett rent regimskifte.”³³ Mot denna bakgrund gör endast beteckningen ”revolution” händelserna 1989 rättvisa,³⁴ medan det ”restaurativt syftande” talet om vändpunkt³⁵ upprepar en ”lögn av den nyvalda generalsekreteraren i SED, Egon Krenz,”³⁶ vars tanklösa användning och spridning enligt Ehrhart Neubert är den ”största framgång” som postkommunisterna haft sedan 1989.³⁷ Det tillspetsade omdömet från den DDR-oppositionella Neubert bortsåg från det faktum att den senaste SED-generalsekreteraren inte bara var ansvarig för vändpunktsbegreppets popularitet, utan även spred begreppet ”fredlig revolution” när han försökte beskriva sin politik på en presskonferens den 17 november 1989 med anledning av en formulering från den dåvarande borgmästaren i Västberlin, Walter Momper,³⁸ en månad efter Honeckers fall: ”Och ni kommer att märka att vi gör en fredlig revolution och jag är glad och lycklig över att vårt folk har denna sinnesstämning, går ut på gatorna, men det är heller inte bortspild tid att arbeta. Och detta är det viktigaste, för utan arbete kan man inte göra revolution.”³⁹

Revolutionsnarrativ

Från detta tämjande till en arbetspolitisk mobiliseringsappell kunde begreppet ”fredlig revolution” snabbt emanciperas. Med hänvisning till ett uttalande från den sovjetiska revolutionären Lenin, som annars sällan användes som referens av den östtyska oppositionen, förespråkade den tidigare DDR- och senare förbundsministern Rainer Eppelmann begreppet ”fredliga revolutionen”, som förenar vetenskaplig rimlighet med historisk-politisk önskvärdhet. Faktum är att den skenbart motsägelsefulla frasen med protestantiskt präglad fredlighet och beslutsam omvälvningskraft med åren blev allt mer utbredd i det offentliga minnet.

Även om minnet av det fredliga maktövertagande såg sig undanskuffat 1999 till ett "Historiskt forum 1949–1989–1999", som anordnades av flera olika institutioner i Berlin, efter 50-årsjubileet av den dubbla tyska statsbildningen och vid 15-årsdagen av murens fall inte så få tidigare medborgaraktivister fortfarande såg sig tvungna att försvara tolkningsföreträdet för den fredliga revolutionen ur en defensiv position mot en våg av östnostalg, ⁴⁰ fick termen med växande avstånd till händelserna allt större offentlig giltighetsdominans. Termen "fredlig revolution", ofta skrivet med inledande versaler "Fredlig Revolution", som en hänvisning till den franska revolutionen, definierar idag språkbruket för de politiska utbildningsinstitutionerna, till exempel för den statliga minnesvården.

Frihet eller trauma

Likväl har revolutionsbegreppet aldrig lyckas förtränga vändpunktsordet. ⁴¹ I sin motsägelse representerar båda beteckningarna tillsammans de olika minnena som började redan 1990 och sedan splittrades och som gjorde "1989" till en ambivalent minnesplats redan från början. ⁴² De tillhörande stridigheterna har med tiden förlorat kraft, även om den gamla diskussionen om äganderätten till den fredliga segern över diktaturen ibland åter blossar upp. ⁴³ På det hela taget har dock den synkrona tidsaxeln, som representerar befrielsevågen från det diktatoriska oket från Warszawa via Berlin till Bukarest, med åren kompletterats med ett diakroniskt perspektiv som är mer intresserat av före och efter och alltmer integrerar "underverket från 1989" i historien om postindustrialiseringens globalisering, som över-skrider alla systemgränser. 30 år senare handlar det, trots de ihållande skärmytslingarna om DDR-oppositionens andel i SED-diktaturens sammanbrott, inte längre främst om tolkningen av karaktären av omvälvningen i DDR och dess snarare underordnade ställning i samband med revolutionerna i de sovjetiska satellitstaterna. ⁴⁴ Istället har ett berättelsemönster fått gehör, som går ut på att "1989" inte längre betraktas som en punkt i den mening som Roland Barthes nämner, utan som en studie. Den förstår den revolutionära omvälvningen mindre som en enastående händelse som "inte får förstöras genom inkassering och relativisering", ⁴⁵ utan som en delaspekt i ett tidsövergripande skeende som bakom den utstickande brytpunkten uppenbarar många och tidigare förbisedda kontinuitetslinjer. Den nya berättelsen om "1989" reagerar på polariseringen av den samtida erfarenheten, som står i kontrast mot förhärligandet av uppvaknandet 1989 och bitterheten över förlusten av en förvärvs- och utvecklingsbiografi, som så många östtyskar upplevde i tiden efter 1989. Den statsstödda berättelsen om en allt överglänsande flyktpunkt för frihet

kontrasteras av den biografiska kontinuerliga bördan av en social besvikelse, som hittills inte uppmärksamats tillräckligt. Inte endast, utan särskilt i Östtyskland har den sociala och politiska marginaliseringen efter återföringen funnit sina egna kommunikationskanaler och uttrycker sitt missnöje över tillvaron genom en främlingsfientlig attityd som den amerikanska förläggaren Jonah Goldberg träffande har karakteriserat som "extatisk skadeglädje".⁴⁶

"1989" som lycklig slutpunkt

I den tidshistoriska framgångssagan ingår hösten 1989 i traditionen för den tyska frihetshistorien: "Det som misslyckades 1848 (och slogs ner blodigt 1953) fick 1989 ett lyckligt slut."⁴⁷ Det tyder på att "1989" är den lyckliga avslutningen på det katastrofårhundrade som började 1914 och slutpunkten på en epok som "hållit Europa och världen i öst/västkonfliktens järngrepp efter de ödeläggande krigen och kriserna under århundradets första hälft".⁴⁸ Samma slags berättelse dominerade även upptagandet av omvälvningen 1989 i de stora tidshistoriska filmproduktionerna, som iscensatte – t.ex. i Margarethe von Trottas "Das Versprechen" (1995), Frank Beyers omarbetning av Erich Loests roman "Nikolaikirche" (1995) eller Christian Schwochows film i två delar av Tellkamps "Der Turm" (2012) – Berlinmurens fall som ett lyckligt slut på en historia av förtryck och splittring.

Som otaliga uttalanden vid 20-årsjubileet underströk så kvarstår problemen bakom den historiska kraften i frihetsberättelsen. 25-årsjubileet för murens fall 2014 markerade höjdpunkten, men även vändpunkten för denna frihetsberättelse. En ljusfest med hundratusentals deltagare väckte med tusentals heliumballonger som steg mot himmeln återigen den euforiska lättheten med vilken ett till synes oövervinnligt bålverk ett kvarts sekel tidigare hade besegrats. Även pressen var euforisk: "Sällan har en minnesdag i Tyskland känts så lätt som denna."⁴⁹ Förbundskanslern Angela Merkel firade kraften hos de skenbart maktlösa vid öppnandet av den nya permanenta utställningen Berlin Wall Memorial den 9 november 2014;⁵⁰ Wolf Biermann sjöng i förbundsdagen och utnyttjade tillfället för revolutionsfrändet för att kritisera vänsterpartiet som den "den eländiga rest som vi lyckligtvis har övervunnit".⁵¹

Dagen innan polariserades emellertid allmänheten genom en aktion från Zentrum für politische Schönheit som obemärkt hade stulit några murkors på Spreebanken och satt upp dem vid EU:s yttre gräns med den provocativa titeln "Första europeiska murens fall". "Får man det?", frågade "Tagesspiegel" fortfarande efter ett halvår, medan förbundsda- gens talman Norbert Lammert dömde ut dådet som "ren cynism".⁵²

Under de följande åren bekräftades att det berättelsemönster som framkallat euforin över uppvaknandet 1989 hade tappat sin lyster. Till och med Joachim Gauck, som i egenskap av förbundsresident så tydligt förkroppsligade frihetspatoset mer än någon annan representant för den berlinska republiken, uttryckte i slutet av sin mandatperiod att även hans bild av "1989" hade förändrats: "Mycket har helt enkelt blivit annorlunda än vi förställde oss för ett kvarts sekel sedan – vi minns att då, när muren föll, drömde vi om ett Europa med fria och liberala demokratier. Jag minns fortfarande den allmänna euforin, och naturligtvis även min egen. Den västliga samhällsmodellens seger-tåg ansågs som förutbestämd. En ny tid av demokrati, fred och enighet enligt Parisstadgan verkade nästan vara en naturnödvändighet."⁵³

Den tredje vägen och desillusionering

Att denna övertygelse var en illusion skulle tydligt manifestera sig först under senare år. I backspegeln visar det sig däremot att giltigheten för revolutionsberättelsen vilade på förträngningen av två erfarenhetsvärldar. Den ena går tillbaka på det förhållandet att de flesta oppositionella förespråkarna för omvälvningen 1989 inte önskade avskaffa DDR, utan förnya den östtyska staten. Deras mål var inte nationell återförening, utan en demokratisering av samhället och deras gemensamma övertygelse bestod i uppfattningen att socialismen i DDR "inte [fick] gå förlorad, eftersom den hotade mänskligheten (...) behöver alternativ till det västliga konsumtionssamhället, vars välbefinnande den övriga världen måste betala för".⁵⁴ De utgjorde dock bara en liten minoritet, vilket de följande veckorna skulle visa. Medan fortfarande 86 % av de tillfrågade DDR-medborgarna förespråkade "en bättre och reformerad socialism" och endast fem procent var för en "kapitalistisk väg" i en opinionsundersökning från Leipziger Institut für Jugendforschung som offentliggjordes den 15 november 1989, stödde hela 79 procent återföreningen i början av februari 1990.⁵⁵ Med "vändningen i vändpunkten"⁵⁶ förvandlades förhoppningen om en verklig tysk socialism till en förgången framtid som banderollerna i måndagsdemonstrationen i Leipzig den 27 november krävde skulle överges så snabbt som möjligt: "Oxarnas och åsnornas socialism har fört oss till avgrundens rand! Inga fler experiment – återförening nu!"⁵⁷

Önskan om återförening har med den teleologiska kraften i "myten om enhet" förvånansvärt grundligt raderat idén om en "tredje väg" ur minnet på de tidigare förespråkarna.⁵⁸ Endast några få aktörer från förr höll fast vid konceptet med en "förbättrad socialism", medan många andra förvisade det pinsamma minnet av sin omogna "utopi"⁵⁹ till den döda vinkeln i sin livshistoria eller slöt som medborgaraktivisten Jens Reich fred med en rörelse som frigjorde sig från sina initiativtagare.⁶⁰

En annan utbredd besvikelse orsakades emellertid av en annan erfarenhet från 1989/90, en berättelse som under årtionden framför allt förvisades till det egna miljö- och familjeminnet, även om det bestämde samhällsklimatet i Östtyskland redan på 90-talet. Den tilltagande högerpopulismen har på senare tid förstärkt skepsisen att frihetsberättelsen, som går tillbaka på den fredliga revolutionen, är av ett doktrinärt ensidigt slag, sett ur det östtyska perspektivet. Den djupgående omvälvningen av östtyskarnas erfarenhetsvärld, som berövade dem den invanda ordningen med den snabba återföreningen och tvingade dem till nyorientering inom praktiskt taget alla livs-områden, kan inte återspeglas i firandet över segern över diktaturen. Detta är särskilt tydligt för omvandlingen på arbetsmarknaden: tre år efter återföreningen har inte ens en tredjedel av östtyskarna kvar sin gamla arbetsplats. Sammanbrottet av den östtyska ekonomin till följd av valutaomställningen fick förhoppningen om ett ”blomstrande landskap” på många ställen att ersättas med livsvärldsliga erfarenheter, och Treuhandanstalt med uppgift att privatisera företag blev till en symbol för ett målinriktad förstörande av den östtyska ekonomiska substansen, så till den grad att kraven på en utredningskommitté av den tyska förbundsdagen fortfarande existerar, för att granska ”östtyskarnas Treuhand-trauma”.⁶¹

Den snabba och kraftfulla politiska och juridisk-historiska granskningen av orättvisor och förnekande, som hjälpte många offer för SED-diktaturen att senare få upprättelse och kompensation, lämnade ändå kvar en bitter känsla av historiska och tidigare politiska brister på alla sidor. Framför allt fyllde den inte igen de samhälleliga gravarna, utan slet upp dem ännu mer och skapade ett klimat av osäkerhet längs de långa skuggorna från ministeriet för statssäkerhet och de hemliga bördorna från det egna livsödet. Den tyska enheten ”var inte motsättningen om en gemensam grundval, inte resultatet av en hel-tysk revolution”,⁶² utan en östtysk anslutning till ett västtyskt samhälle vars ”samomvandling” tog form först senare och då med helt andra anhopade krav från globaliseringen.⁶³ Sociologen Heinz Bude kunde i en studie om Wittenberge visa att ”den första tiden efter återföreningen var en tid av mycket stora förväntningar” för många östtyskar, som sedan från 1993/94 ”övergick till den eviga väntans tid”.⁶⁴ På detta sätt kvävdes ”det glada livet under de första åren efter den tyska återföreningen”⁶⁵ – och lämnade efter sig en ouppfylld längtan som senare tog sig uttryck i den nostalgiska återupplivningen av ett liv som försvann med DDR.⁶⁶

Relativiserad flyktpunkt

Den brustna förhoppningen om en självständig nystart har bidragit till att "1989" alltid förblev en mångtydig berättelse. Men denna förklaring räcker inte till för att förstå varför förberedelserna inför 30-årsjubileet 2019 väcker betydligt mindre entusiasm än minnesutförin 2014, utan snarare, enligt intrycket från många observatörer, vittnar om en "oförmåga att vara tacksam", på samma sätt som det långdragna uppförandet av ett frihets- och enhetsminnesmärke på Berlins Schlossinsel⁶⁷ – och att förbundsregeringen till och med förbråddes för den håglösa pliktutövningen.⁶⁸

Avgörande är snarare att den tekniska och offentliga återblicken av "1989" alltmer har börjat lösgöra sig från ett isolerat jubileumperspektiv och utvidgats med en dimension som framhäver för- och efterhistorien för omvälvningen 1989, och söker efter den kritiska kopplingen till den samhällsvetenskapliga transformationsforskningen.⁶⁹ I allt högre grad bäddas de dramatiska händelserna från den revolutionära hösten in i en "lång vändpunktshistoria"⁷⁰ och den sociala revolutionen får konturer ovanifrån i det offentliga medvetandet som följer den politiska omvälvningen underifrån och låter den euforiska stämningen hos de östtyska egenbefriarna vändas till en "djup identitetskris".⁷¹ Med det växande avståndet uppfattas segern över SED-styret under 1989/90 inte bara som ett lyckligt slut på ett "kort" 1900-tal, utan även som en problematisk början på ett "långt" 2000-tal.

Som en flyktpunkt för en historisk berättelse som leder mot demokratins seger har omvälvningen från 1989 förlorat i giltighet och blir allt mer undanträngd av vetenskapen att minnet alltid också innebär glömska och att det befriande arbetet inte kan skiljas från den fortsatta betungande in-teckningen i historien. I denna nya berättelse om omvälvningen från 1989 blir ljus och skugga synliga samtidigt och ger utrymme för frågan om talkören "Vi är folket" från 1989, som raserade gränsstängseln, 30 år senare därför kan bli de ord som reser gränsstängsel inom ramen för högerpopulismen, eftersom båda rörelserna med sitt empatiska folkbegrepp och sitt förakt för överheten har mer gemensamt än många samtida i sin glädje över segern för den liberala demokratin och dess värden under lång tid har velat se.

Den nionde november 1989 och vägen till den tyska enheten

Ingmar Karlsson

När Erich Honecker i oktober 1987 togs emot i Bonn med militärt hedersgarde, östtysk nationalhymn och den tyska fanan med hammare och cirkel fladdrande i vinden talade man i DDR om Erichs *Krönung* (kröning). Besöket karaktäriserades av den schweiziske dramatikern Friedrich Dürrenmatt som en iscensatt begravning av den tyska återföreningen.

Den tycktes då definitivt ha förvandlats från ett dagspolitiskt tema till en utopi. Besöket sågs som inledning till en tredje epok i de tysk-tyska relationerna.

Den första sträckte sig från 1949 fram till den stora koalitionens bildande 1966. Detta var Hallsteindoktrinen med krav från Bonn att företräda hela Tyskland samtidigt som Förbundsrepubliken med starkast möjliga band skulle knytas till det västliga lägret. Tanken var att regimen ”*där borta*” som en följd av Förbundsrepublikens ekonomiska och politiska attraktionskraft skulle falla för den egna befolkningens tryck. Resultatet blev muren.

Efter byggandet av denna 1961 stod det klart att Bonns politik mot DDR hamnat i en definitiv återvändsgränd. Under Ludwig Erhards tid som förbundskansler 1963 till 1966 togs inga nya initiativ. Hans östpolitik brukar betecknas som utan insikt, åsikt eller avsikt. Först under den stora koalitionen mellan kristdemokrater och socialdemokrater med Willy Brandt som utrikesminister skedde en rörelse mot förändring även om det inte fanns något genomtänkt politiskt koncept. Den verkliga vändpunkten kom först i och med den socialliberala koalitionen bildande 1969 och Brandts fem år som förbundskansler.

Under förbittrat motstånd från CDU/CSU:s sida inleddes en ny period i de tysk-tyska förbindelserna när ett *Grundlagenvertrag* (grundläggande avtal) undertecknades 1972. Från att inte ha haft några förbindelser alls hade de båda tyska staterna nu åtminstone dåliga för att citera Egon Bahr, den nya östpolitikens huvudarkitekt.

Närmandet gick trögt. Medan man i Bonn försökte bredda kontaktytorna sökte man i Östberlin till varje pris förhindra en sådan utveckling. Avgränsning (*Abgrenzung*) och inte närmande (*Annäherung*) var målsättningen. Ironiskt nog började Brandts politik först bära frukt när socialdemokraterna tio år efter *Grundlagenvertrag*

förlorat regeringsmakten. Här spelade den liberala utrikesministern Hans-Dietrich Genscher en viktig roll som kontinuitetsbevarare och broms mot den så kallade stålhjälmsfraktionen inom unionspartierna

Med Honeckers besök och det de facto-erkännande av den "tyska bonde-och arbetarstaten" som detta innebar tycktes den normaliseringsperiod som inleddes med undertecknandet av *Grundlagenvertrag* ha gått till ända. Vad de tyska politikerna i båda staterna nu borde inrikta sig på var för att citera den kristdemokratiske politiken Franz Josef Strauss: Göra det möjliga, låta bli det omöjliga, erkänna gränserna mellan dessa alternativ och dra ut dem generöst. Nu gällde det inte längre att bedriva en aktiv återföreningspolitik. Mottot var *Einigung* (enande) och inte *Vereinigung* (förenande).

Det rådde en bred politisk enighet om att den tysk-tyska politiken måste utgå från följande grundförutsättningar:

Den historiska utvecklingen kunde inte förutses. Detta gällde även den tyska frågan. Historien måste själv ges chansen att omärkligt ändra sitt koordinatsystem. Endast så vore en tysk återförening i en oförutsebar framtid möjlig. Den tyska enhetsstat som Bismarck skapade och Hitler slog sönder, levde visserligen kvar som ett konkret politiskt begrepp. I den mer än tusenåriga tyska historien var den dock bara en sjuttiofemårig parentes och de sju år då alla tyskspråkiga var samlade i en stat hade varit de eländigaste tyska åren. Centralstaten var därför inte den enda formen för tyskarnas framtid som nation.

DDR:s regeringschef Hans Modrow och Västtysklands förbundskansler Helmut Kohl vid en ceremoni i Berlin 22 december 1989.

Vad som var en tysk dröm - återföreningen - var en mardröm för Tysklands grannar. Detta historiska faktum var fortfarande en politisk realitet. Bonn kunde därför inte räkna med något stöd hos sina allierade och än mindre Sovjetunionen för en återföreningspolitik. För dessa var stabilitet i Europa det överskuggande politiska målet och för en sådan var existensen av två tyska stater en nödvändighet.

Bonns konsekventa västeuropeiska integrationspolitik sades inte heller gå att förena med en återförening men väl med en normaliseringspolitik. Sist men inte minst skulle regimen i DDR värja sig mot alla konkreta steg i riktning mot en återförening eftersom en sådan skulle innebära slutet för den kommunistiska tyska staten.

Från återföreningspolitik till DDR-politik

Bortsatt från politiker på högerkanten inom CDU/CSU var alla partier överens om att en återförening inte kunde vara ett operativt mål för tysklandspolitiken. I stället tycktes man definitivt vara på väg att ersätta denna med en DDR-politik. Målsättning nummer ett var att så gott det gick lindra konsekvenserna av den tyska delningen. Opinionsundersökningar inför Honeckers besök visade att 70 procent av alla tillfrågade ansåg att reselättnader för besök på ömse sidor om muren var den allra viktigaste frågan. Endast 12 procent satte återföreningen främst.

Politiken föreföll också lyckosam. Besöksströmmen av östtyskar under pensionsåldern ökade explosionsartat och endast några promille valde att stanna kvar i väst. Vänortsöverenskommelser ingicks på löpande band och kontaktytorna vidgades även på det kulturella och andra områden, allt enligt Bonns målsättning att göra de tysk-tyska förbindelserna så medborgarnära som möjligt. När chefen för Förbundsrepublikens ständiga representation i DDR (det vill säga i praktiken den västtyska ambassaden), Bräutigam, i början av 1989 lämnade sin post gav han en positiv bild av de tysk-tyska relationerna och pekade särskilt på de förändringar till det bättre som karaktäriserade det inrikespolitiska läget i DDR efter Honeckers besök. Befolkningens materiella villkor förbättrades stadigt, hette det, dess *Freiräume* (frizoner) hade blivit större, den politiska repressionen minskat och relationerna mellan kyrka och stat blivit mindre spända.

Steg för steg-politiken tycktes således ha nått sitt syfte att stabilisera både den inrikespolitiska situationen i DDR och de tysk-tyska förbindelserna och därmed även *die europäische politische Grosswetterlage*, det vill säga relationerna mellan supermakterna på den europeiska scenen.

Räkningen hade emellertid gjorts upp utan den östtyska befolkningen. Utreselättnaderna hade inte alls haft den avsedda säkerhets-

ventilfunktionen. Resorna västerut hade för många i stället ha tjänat som rekognoseringsresor. Den känsla av att stå inför en framtid utan perspektiv som väckts av de intryck som samlats i Förbundsrepubliken förstärktes drastiskt av en rad andra faktorer: SED-regimens motstånd mot reformsignalerna från Moskva – ”Vi behöver inte byta ut våra tapeter bara därför att grannen gör det,” utvecklingen i Ungern och Polen samt inte minst de lovord som riktades till den kinesiska ledningen från den östtyska regimen i samband med händelserna på Den himmelska fridens torg i Beijing i början av juni 1989.

Flyktingströmmen från DDR via Ungern, Polen och Tjeckoslovakien tog därför politikerna i Bonn på sängen. Medan man i Frankrike efter förlusten av Elsass-Lothringen till Tyskland 1871 sägs ha haft inställningen ”tala aldrig om det, tänk alltid på det” kan tyska politiker sägas ha agerat tvärtom. Den tyska återföreningsfrågan hade varit ett obligatoriskt inslag i alla politiska söndagstal men varken regering eller opposition hade några färdiga recept för att hantera den nu uppkomna situationen.

Trots en viss inrikespolitisk upphetsning rådde det månaderna före murens fall inga fundamentala meningsskiljaktigheter om tyskslandspolitiken. Det fanns en enighet över partigränserna om en att en sådan under överskådlig tid inte kunde föras med förbigående av det östtyska kommunistpartiet SED. Kombinationen av brist på inflytande över utvecklingen i DDR, eftersom krisen helt och hållet var hemmagjord, och den allmänna rådlösheten inför denna ledde till att såväl regering som opposition inskränkte sig till reformuppmaningar och samtidigt bedyrade att Bonn inte önskade destabilisera DDR. Något alternativ till den pragmatiska steg-för-steg politiken att genom nära kontakt med regimen i Östberlin underlätta den tyska delningens konsekvenser för de enskilda medborgarna i både öst och väst tycktes inte finnas. Att denna politik därför borde fortsättas var både regering och opposition innerst inne ense om.

Ett grundläggande dilemma var det faktum att just steg för steg-politikens framgångar framkallat den akuta krisen i DDR. Reselättnaderna och liberaliseringarna i umgänget med Förbundsrepubliken lättade inte på det inrikespolitiska trycket i DDR. De som hade fått ett finger ökade i stället snabbt kraven till att begära hela handen. Östberlin hade gjort för litet för sent. Om liberaliseringsåtgärderna i stället kommit den östtyska befolkningen till del under *Honeckers Blütezeit*, det vill säga åren av relativt ekonomiskt uppsving under 70-talet hade befolkningen kanske låtit sig nöjas men nu stod SED-ledningen inför valet att försöka stabilisera det politiska läget eller att riskera den egna makten genom att slå in på reformväg som skulle verka destabiliserande och som befolkningen som gång på

gång utsatts för besvikelser inte skulle tro på den även om den vore ärligt menad.

Förbundsregeringen var därför enig med oppositionen om att politiken i första hand måste inriktas på att stabilisera ett labilt och riskfyllt status quo. Inställningen i Bonn var därför den att tyska frågan inte var en fråga om tysk enhet. I stället gällde det att förbättra status quo genom att tyskarna i den andra staten gradvis fick ökade medborgerliga fri- och rättigheter.

Endast enstaka röster talade om en systemkris i DDR av sådan art att en fortsatt normaliseringspolitik vore meningslös. För regeringen i Bonn gällde det i stället att se till att den tyska allmänheten inte förlorade blicken för realiteterna

Tysklandspolitiken måste syfta till en «förändring utan explosion» som i sin tur kunde åstadkomma att unga östtyskar såg en framtid i sin egen stat. Återförening kunde inte vara en operativ målsättning. I stället gällde det att med Willy Brandts ord sträva efter det uppnåeliga måttet av nationell enhet. Tyskarna själva kunde inte bestämma hur mycket detta mått kunde fyllas. Detta fick den sameuropeiska politiska utvecklingen avgöra.

Klart stod dock att det om reform- och demokratiseringsprocessen i Östeuropa och Sovjetunionen gick vidare vore orimligt att endast göra ett undantag för de tyskar som efter andra världskriget hade haft otur att hamna i den sovjetiska ockupationszonen. DDR kunde då inte fortbestå som ett jättelikt Västberlin med omvända politiska förtecken. Klart stod också att inga internationella överenskommelser kunde träffas om DDR:s framtida status förrän det i Östberlin fanns en regering och ett parlament som uttryckte befolkningens egen vilja. Den tyska grundlagens portalparagraf talade ju inte om en återförening utan uppfordrade hela tyska folket att *in freier Selbstbestimmung die Einheit und Freiheit Deutschlands zu vollenden* (i fritt självbestämmande få till stånd Tysklands enhet och frihet). En tysk enhet kunde därför först bli aktuell om ett fritt valt östtyskt parlament i en obestämd framtid röstade för en sådan och detta beslut även accepterades av förbundsdagen.

Ockupationen av Förbundsrepublikens ambassad i Prag i oktober med krav på fri utresa, det ungerska beslutet att öppna järnridån, demonstrationerna i Leipzig och andra östtyska städer hade dock skakat om den östtyska regimen mer än vad någon anat i Förbundsrepubliken. När Gorbatjov under själva firandet av DDR:s fyrtioårsdag konstaterade att den som kommer försent straffas av livet blev detta den definitiva spiken i den östtyska likkistan. Diktaturen rasade samman som ett korthus och muren föll den nionde november 1989.

Från att ha syftat till att lindra konsekvenserna av den tyska delningen måste politiken plötsligt ges en ny inriktning. Redan tre veckor efter murens fall presenterade förbundskansler Kohl en tiopunktsplan för övervinnande av Tysklands och Europas delning. Ett nyckelbegrepp i denna var konfederativa strukturer. Inom ramen för sådana skulle samarbetsformer mellan Förbundsrepubliken och DDR kunna utvecklas både omedelbart och i mera avlägsen framtid. Någon anslutning av DDR till Förbundsrepubliken låg inte i de politiska korten i slutet av november 1989. I stället skulle 16 miljoner östtyskar ges ett konkret framtidsperspektiv i sitt eget samhälle.

Kohl agerade på ett för honom typiskt sätt. Efter att ha anklagats för vankelmod och brist på politiska visioner slog han plötsligt till och tog inte bara oppositionen utan även de liberala koalitionsbröderna och Bonns allierade på sängen genom en tiopunktsplan med syftet att ge den tysklandpolitiska debatten ett långsiktigt perspektiv.

En av punkterna talade om "konfederativa strukturer" som skulle visa vägen fram mot ett övervinnande av Europas och Tysklands delning men Kohl gav ingen klar definition av dessa. De båda tyska staterna fick träda i bakgrunden. Det bärande begreppet var i stället "nationen". Kohl undvek att ställa några politiska krav på DDR utan fordringarna inskränktes till att regeringen i Östberlin måste skapa ramar för ett ekonomiskt samarbete. DDR-ledningen gavs inte möjlighet att avvisa krav som skulle betecknas som oacceptabla eller som förmynderi. I stället ställdes den inför valet att antingen acceptera de erbjudanden som gjordes eller inför den egna befolkningen förklara varför man inte velat utnyttja dessa och därmed skapa förutsättningar för sådana förändringar som de egna medborgarna ville se.

Talet om konfederativa strukturer innebar således inte att det fanns några planer att upprätta en konfederation mellan de båda tyska staterna. Tvärtom undvek Kohl detta ord i deklARATIONEN med undantag för en passus där det sades att den statliga organisationen i Tyskland historiskt nästan alltid tagit formen av federation eller konfederation. Begreppet var alltför politiskt kontaminerat. Ett förslag om en konfederation hade 1956 framförts av Ulbricht som ett steg på vägen mot en återförening. Det hade 1958 anammats av Sovjetunionen och i januari 1959 avvisats av Bonn. En konfederation kunde dessutom tjäna som *eine staatliche Verfestigung* (en statlig konsolidering) av ett självständigt och suveränt DDR och på så sätt bli ett hinder för en tysk enhetsstat. Till detta kom att en rad grundläggande förutsättningar för en konfederation saknades och till stora delar ej heller kunde skapas. Ett erkännande från Bonns sida av två tyska medborgarskap var otänkbart. Västberlin skulle riskera att bli en självständig politisk enhet och sist men inte minst var de säkerhetspolitiska frågorna

svårlösta. Kunde till exempel konfedererade stater vara medlemmar i olika försvarspakter?

Återföreningsformuleringarna i tiopunktsplanen lät visserligen konkreta men vid ett närmare studium av texten lämnades hela frågan ändå öppen.

Konfederativa strukturer innebar ingen konfederation och ej heller någon återförening. Ängsliga grannar skulle alltså kunna andas ut.

En utveckling mot tysk enhet kunde emellertid endast komma till stånd *om människorna i Tyskland själva ville det*. Självbestämmanderätten sattes alltså i förgrunden. Vilka statsrättsliga former denna kunde komma att få kunde ingen säga.

Detta gällde i synnerhet DDR. Enighet rådde om att det nuvarande systemet måste bort medan ingen visste vad den östtyska befolkningen ville ersätta detta med. Både opposition och regering sade sig i slutet av november 1989 vilja ha kvar ett socialistiskt system men ett bättre och helt annorlunda sådant. Även oppositionsgrupperna i DDR behövde sin stat om de skulle finna sin egen identitet och inte bli ett bihang till västtyska partier.

Mot dessa strävanden stod en utveckling i DDR där återföreningskraven snabbt växte bland befolkningen, samtidigt som det ännu inte fanns något parti eller någon organisation som representerade dessa strömningar. Om den ekonomiska krisen inte kunde stoppas och östtyskarna inte gavs några framtidsperspektiv skulle återförening ses som det enda alternativet och ytterligare hundratusentals östtyskar välja att genomföra denna på västtysk mark.

Den hotande systemkollapsen medförde svåröverskådliga inrikespolitiska konsekvenser i Förbundsrepubliken. Av de opinionsmätningar som visade att mellan 70 och 80 procent av befolkningen förespråkade en återförening kunde inga säkra slutsatser dras. De kostnader som utvecklingen i DDR förde med sig för de västtyska skattebetalarna hade ännu inte trängt igenom opinionen efter all eufori. När nyhetens behag väl gått över kunde en opinionssvängning inte uteslutas. De glädjebilder som förmedlades ut över världen kom från Berlin och de trakter längs den tidigare hermetiskt tillslutna gränsen som mänskligt och ekonomiskt direkt drabbats av Tysklands delning. I andra delar av Förbundsrepubliken var stämningen aldrig lika upphetsad, något som inte förmedlades i medias rapportering.

Till detta kom att man inom regeringspartierna ställde sig frågan om inte en återförening med inkorporering av traditionellt socialistiska högborgar som Sachsen och Thüringen skulle leda till en strukturell röd-grön majoritet i en demokratisk tysk förbundsrepublik. Ett socialdemokratiskt parti hade redan bildats i DDR medan det fortfarande var osäkert huruvida de kristdemokratiska och liberala

så kallade blockpartierna i öst skulle kunna användas som förlängda instrument åt partierna i Förbundsrepubliken. Om en systemkollaps i DDR inte kunde förhindras kunde därför den paradoxala och politiskt ohanterbara situationen uppstå att regeringen och det stora oppositionspartiet i väst samt befolkningen i öst framstod som förespråkare av en återförening medan befolkningen i väst och både de etablerade partierna och de organiserade oppositionsgrupperna i öst var emot.

Ett huvudsyfte med tiopunktsplanen var därför att ge östtyskarna ett konkret framtidsperspektiv i sitt eget samhälle. 16 miljoner östtyskar skulle inte ställas under förmynderi och så att säga genom ett regeringsbeslut i Bonn hämtas *heim in die Bundesrepublik* (*hem till Förbundsrepubliken*). Någon *Anschluß* var inte förutsett i detta koordinatsystem.

Även om tiopunktsplanen i första hand var inrikespolitiskt motiverad hade den självfallet sin utrikespolitiska bakgrund, något som i hög grad präglat dess utformning. Medvetna om att aktstycket skulle granskas med lupp och ord för ord i Moskva och de allierade huvudstäderna hade författarna bemödat sig om att endast använda ordvändningar och fraser som redan knätsatts i Nato- och EG-dokument eller hämtats ur den gemensamma tysk-sovjetiska deklarationen från sommaren 1989.

Formuleringarna om återföreningen var till vissa delar direkta citat ur den senare. Kohls budskap såväl till de tre västmakterna som till Moskva var således att han hela tiden rörde sig inom ramarna för en existerande konsensus. Invändningar mot planen försvärades på så sätt. I fyra centrala punkter åberopade Kohl ordagrant den gemensamma tysk-sovjetiska deklarationen:

- det oinskränkta iakttagande av varje stats integritet och säkerhet.
- det oinskränkta iakttagande av folkrättens normer.
- förverkligandet av de mänskliga rättigheterna.
- samt iakttagande och vården av de historiskt framvuxna kulturerna hos Europas folk.

Tiopunktsplanen var ett klart budskap om att Tysklandspolitiken skulle bäddas in i den europeiska processen men att tyskarna inte bara hade *Mitspracherecht* (*medbestämmanderätt*) utan nu även skulle vara med och påverka – om inte rentav bestämma – färdriktningen.

De tio punkterna var precisa nog för att se varthän Förbundsrepubliken syftade med sin politik och samtidigt tillräckligt vagt utformade för att ge plats åt nya idéer och impulser. På samma gång försökte Kohl visa realism vad tysklandspolitikens möjligheter beträffar men ändå sikta mot nya mål, detta samtidigt som han även visade upp ett

europiskt sinnelag jämsides med en tysk patriotisk hållning. När befolkningen drev regeringarna framför sig i DDR och Östeuropa, och kanske även skulle komma att göra så i Förbundsrepubliken om utvecklingen i DDR emotionaliserades ytterligare, höll han dörren öppen för utvecklingstrender som endast var föremål för spekulationer när planen skrevs.

Åskådaren blir aktör

Planen var vidare så utformad att den kunde börja genomföras utan att Tysklands fyrmaktsstatus berördes. Hemhörigheten i olika militärpakter reste inga oöverstigliga hinder för ett ekonomiskt och monetärt samarbete mellan de båda tyska staterna. Den kunde även ses som ett slags signal till EG att öppna sig österut och inte låta tyskarna dra hela lasset. Man kunde kanske rentav utläsa en varning till de övriga elva att Bonn, om inte de aktiverade sig, skulle ta utvecklingen i egna händer trots allt som sades om inbäddningen av den tyska frågan i en europeisk ram.

Detta innebar inte att Kohl uppträdde som någon historiens häxmästare och att planen motiverades av en dröm om att gå till historien som återföreningskanslern. De krafter som förde de båda tyska staterna närmare varandra med allt större kraft skapades ute bland befolkningen i DDR och inte av regeringar och parlament. De kunde inte heller kontrolleras genom diplomatiska motoffensiver från fransk och brittisk sida.

I Bonn och Östberlin fanns det därför ett gemensamt intresse av att inte låta den egna befolkningen beröva regeringarna deras spelrum. Återföreningen kunde inte ske på västtysk mark men en sådan utveckling blev mer eller mindre oundviklig om ett politiskt vakuum uppstod i DDR. Såväl Bonn som Östberlin hade därför ett absolut intresse av att förblödningen av DDR stoppades. De tio punkterna kunde därför sist men inte minst även sägas utgöra en påminnelse med klar adress om att Förbundsrepubliken låg där den låg och därför inte bara hade sina *Sonderinteressen* (*särintressen*) utan även en *Sondergewicht* (*särskild betydelse*), ja kanske rentav en *Sonderrecht* (*särskild rätt*).

Tankarna på "fördragsgemenskap" och konfederativa strukturer blev snabbt inaktuella som en följd av utvecklingen i DDR. I slutet av januari 1990 talade man i stället i Bonn om möjligheten att upprätta ett slags gemensamt utskott efter valen i där i mars. Detta skulle i sin tur innehålla underutskott för olika fackområden. Även parlamenten borde bilda gemensamma utskott.

På längre sikt var målsättningen att hålla samtyska val och utarbeta en samtysk författning. Även dessa planer kördes över av verklighe-

ten, *die normative Kraft des Faktischen* (verklighetens normativa kraft). Medan antalet *Übersiedler* ("överflyttare") från DDR uppgått till 340 000 under 1989 steg siffran till 74 000 enbart i januari 1990. DDR stod inför sitt sammanbrott och stämningarna i Förbundsrepubliken började vändas mot de nya medborgarna som sågs som konkurrenter om arbetsplatser och bostäder.

Ropen under demonstrationerna i DDR hade förvandlats från Vi är folket till Vi är ett folk. En reträtt till ett slags tvåstatslösning inom ramen för en opolitisk kulturnation var inte möjlig. Snart visade det sig att de fåtaliga som tagit personliga risker när resningen inleddes åts upp av sin egen revolution och att massorna inte alls var intresserade av en förbättrad socialism eller ens en tredje väg utan av snabbast möjliga väg till den lyckobringande D-marken. Drömmen hos *Neues Forum* och andra om att efter den 9 november 1989 utveckla DDR till en experimentstat, där trots allt en mänsklig socialism skulle kunna skapas, sprack därför att östtyskarna efter 45 års kommunism inte var villiga att spela försökskaniner för nya experiment. I stället ville de så snabbt som möjligt leva som de tyskar som inte måst betala samma pris för det andra världskriget. En nationell enhet sågs som den snabbaste vägen bort från ett döende socialistiskt system till en kapitalism med ett mänskligt ansikte.

Till en början talade man även på sina håll i Förbundsrepubliken om en österrikisk lösning, det vill säga en tredje självständig tyskspråkig stat och därmed en slutgiltig lösning på tyskarnas nationella problem enligt formeln ett folk, två nationer och tre stater. En sådan motsvarade inte de politiska realiteterna. Skillnaden i levnadsstandard mellan östtyskar och västtyskar var alltför stor. Östtyskarna skulle komma till D-marken om inte D-marken kom till DDR. Den tyska "bonde-och arbetarstaten" kunde inte motstå Förbundsrepublikens magnetiska kraft. Därför fanns det endast två alternativ, att antingen låta folk fly eller så fort som möjligt stänga hela företaget. Ett DDR med öppna gränser skulle snart bli avfolkat. Någon annan möjlighet än att likvidera den objektivt livsodugliga staten och överlämna det som blev kvar till Förbundsrepubliken erbjöds inte.

Utvecklingen i DDR körde därför hela tiden över politikernas planer. Den 29 januari 1990 hade den östtyske regeringschefen tvingats flytta fram de planerade valen till folkammaren från hösten till den 18 mars. Samtidigt bildades enligt polsk förebild ett runt bord, vid vilket företrädare för oppositionella grupper fick ställning som ministrar utan portfölj.

Den 18 mars löste så den östtyska befolkningen upp sin republik och valde sig en annan. Valresultatet blev en överraskande framgång för kristdemokraterna, som med hjälp av insatser från det västtyska

CDU lyckats skaka av sig stämpeln av ett till SED anknutet parti och i stället sågs som garant för en snabb väg till enheten medan de seger-tippade socialdemokraterna endast fick 21,8 procent av rösterna.

Även efter det östtyska valet talades det fortfarande om fleråriga övergångsarrangemang innan ett samgående vore möjligt. Införlivandet av Saarland hade på 1930-talet tid följts av en treårig övergångsperiod. DDR var ju inte bara mycket större utan hörde dessutom hemma i ett helt annat ekonomiskt system, varför övergångstiden enligt de flesta resonemang nu måste bli minst lika lång eller kanske uppemot fem år. Tidpunkten för de första samtytyska valen sattes till tidigast hösten 1991.

Verklighetens normativa kraft

Realiteterna (*Die normative Kraft des Faktischen*), främst i form av hotet av en total kollaps i DDR tvingade i stället fram en valutaunion den första juli 1990 och redan den tredje oktober var den tyska enheten ett faktum. Mindre än tretton månader efter murens fall drogs ett slutstreck under enhetsprocessen genom det första alltyska valet den andra december.

Die normative Kraft des Faktischen kom även att prägla den yttre ramen för den tyska enheten. Den 10 och 11 februari 1990 hade Helmut Kohl och Hans-Dietrich Genscher besökt Moskva och då fått beskedet att Sovjetunionen avsåg att respektera det tyska folkets önskan att leva i en stat. Ett absolut krav från tysk sida var att enhetsprocessen inte skulle avslutas med ett formellt fredsfördrag. Det vore orimligt att Tyskland skulle sluta en formell fred med sina främsta vänner Förenta staterna, Frankrike och Storbritannien och med de mindre västeuropeiska staterna.

Motståndet mot ett fredsfördrag bottnade även i att det skulle väcka krigsskadeståndskrav till liv. Sådana - antydningar hade redan kommit från jugoslavisk sida - skulle kunna få svåra politiska komplikationer. Tyskland var berett att spela sin roll för uppbyggnaden av ett nytt samhällssystem i öst med detta fick ej ske via en skadeståndsväg. Den tredje tyska efterkrigsgenerationen kunde inte och skulle inte låta sig belastas med någon krigsskuld. Det fanns inte längre några vinnare och förlorare.

Redan den 13 februari träffades i samband med ett Natomöte i Ottawa en överenskommelse om så kallade 2 + 4-samtal mellan de båda tyska staterna och segrarmakterna för att besluta om frågor rörande den tyska enheten, ett enat Tysklands suveränitet och allianstillhörighet.

De tyska utgångspositionerna inför 2 + 4 kunde sammanfattas som följer:

Deutschland den Deutschen, den statliga enheten skulle alltså komma till stånd med så lite inblandning utifrån som möjligt.

Några egentliga förhandlingar som den tyska frågan skulle inte föras.

Något fredsfördrag skulle inte undertecknas. Gränsfrågan med Polen skulle få en slutgiltig reglering i någon form, och fyrmaktsansvaret för Tyskland skulle upphöra på ett så okomplicerat sätt som möjligt.

På tysk sida tog man från början lätt på Moskvas möjligheter att sätta käppar i enhetsmaskineriet liksom på det sovjetiska avståndstagandet till ett enat Tyskland i Nato. Denna hållning betraktades som ett sista sovjetiskt förhandlingskort, som man i Moskva skulle behålla i det längsta som ett led i en elementär kortspelstaktik.

Bonns budskap till Moskva under detta spel var att utvecklingen mot en tysk enhet av en rad skäl även låg i Sovjetunionens intresse:

Den tyska försvarsmakten (*Bundeswehr*) skulle bli mindre.

Merparten av de utländska trupperna i Förbundspolitiken skulle lämna Tyskland, några efter unilaterala beslut, som de belgiska och nederländska.

Ett enat Tyskland i Nato vore en säkerhetsgaranti för Sovjetunionen, inte minst mot bakgrund av att de speciella supermaktsrelationerna skulle bestå.

DDR skulle bli fritt från västliga styrkor med undantag för mindre delar av den tyska territorialarmén medan de sovjetiska förbanden skulle dras tillbaka gradvis.

Ett neutralt Tyskland låg inte i någons intresse, inte heller Moskvas. Neutralitet definierades mot andra system. Ett neutralt Tyskland skulle bli "en kritisk massa" i Europas mitt och därmed en instabilitetsfaktor. Varken Polen eller Tjeckoslovakien ville till exempel se ett neutralt Tyskland.

En demilitarisering av Tyskland vore lika farlig. Varje negativ *Sonderstatus* (särskild status) skulle bli inrikespolitiskt explosiv och framtida stämningar som inte låg i någon grannes intresse. Ingen hade intresse av ett nytt Versailles.

Den fråga man i Moskva rimligen borde ställa sig, löd resonemangen i Bonn, var: kommer Tyskland helt och hållet vända sig västerut eller upprätthålla de bindningar österut som inte bara DDR utan även Förbundsrepubliken har? Genom att uppträda som en vän och inte som en fiende till Tyskland hade Moskva nu ett unikt tillfälle att få in Sovjetunionen i den europeiska kretsen. Denna process måste emellertid genomföras utan ansiktsförlust för Moskva. Detta hade efterhand blivit 2 + 4-samtalens huvudsyfte.

Under det historiska mötet mellan Gorbatsjov och Kohl i Moskva och Kaukasus den 15 och 16 juli undanröjdes så de sista hindren för

den tyska enhetens yttre aspekter. Tyskland fick sin suveränitet och Sovjetunionen en potentiell europeisk partner. Den 12 september, alltså god tid före DDR:s *anslutning* till Förbundsrepubliken, undertecknade de fyra segrarmakterna och de båda tyska staterna i Moskva fördraget som fastslog Tysklands enhet och suveränitet inom ramen för Förbundsrepublikens och DDR:s dittillsvarande gränser. Den tyska frågans inbäddning i den europeiska processen, som varit mottot för Kohls närmast visionära tiopunktsplan bekräftades sedan knappt ett år senare under ESK-toppmötet i Paris i november 1990.

Varken tyskarna eller deras grannar i öst och väst var således hösten 1989 förberedda på vad som komma skulle. Alla tycks snarare tagit Honecker på orden när denne sommaren samma år stolt hade proklamerat att muren skulle stå i ytterligare 100 år och att ingen kunde hejda de socialistiska framstegen. (*Den Sozialismus in seinem Lauf hält weder Ochs noch Esel auf.*)

Paradoxalt nog var kanske detta godtagande av vad som då troddes vara politiska realiteter en förutsättning för att processen skulle kunna bli så fri från politiska komplikationer som den blev. Om det funnits en operativ plan för den tyska enheten i förbundskanslerämbetets skrivbordslådor när muren föll hade kanske denna väckt så mycket in- och utrikespolitisk misstro och öppna anklagelser om en *Anschlußpolitik* att enhetsprocessen inte bara blivit mycket mera komplicerad utan rentav hejdats i sin linda.

Den tyska enheten var i hög grad en personlig framgång för Kohl och Genscher som båda, för att citera Bismarck, förstod att det gälla gripa historien i mantelfällen när den har sin väg förbi. Genom politisk instinkt, *Durchsetzungsvermögen* (ledarskap) och taktisk skicklighet utnyttjade de tillfället att ena sin delade nation, därtill hjälpta av den existentiella kris som Sovjetunionen genomgick. På rekordkort tid kunde de båda - pådrivna av vetskapen om att skörden måste bärgas så snart som möjligt inför utsikterna av en annalkande storm i Sovjetunionen - uppfylla både uppmaningen i portalparagrafen till den tyska grundlagen och målsättningen i det *Deutschlandsvertrag* (Tysklandsavtal) med de tre västallierade som trädde i kraft 1955.

Mindre än tretton månader efter murens fall hade det tyska folkets enhet och frihet fullbordats i fritt självbestämmande och integrerats i den europeiska gemenskapen.

Hur kunde så många i alla politiska läger ha så fel?

Ännu i början av oktober 1989, således efter ockupationen av den västtyska ambassaden i Prag och flykten från DDR via Ungern var alla politiska partier eniga om att den tyska frågan under överskådlig tid inte var en återföreningsfråga.

Ett svar på frågan är att ingen, ens i sina vildaste politiska fantasier, hade kunnat tänka sig att en sovjetisk ledare skulle vara villig att ge upp DDR. En annan är den nedärvda misstron - för att inte säga föraktet - i det övriga Tyskland för allt som Preussen står för. Det tillhörde de etablerade politiska sanningarna i Förbundsrepubliken att det sista land i Östblocket som skulle påverkas av glasnost och perestrojka var DDR. Orsaken var just det preussiska arvet med dess tro på överheten. Till detta kom så att östtyskarna gått direkt från ett totalitärt system till ett annat och att de som var gamla nog att ha levt i en demokrati hade fått sin syn på en sådan präglad av Weimarrepubliken. Att dessa preussare, låt vara med god hjälp av sachsarna, skulle komma att genomföra den första genuint demokratiska tyska revolutionen och bestämma inte bara den tysk-tyska utan även den europeiska politiska agendan föreföll så sent som den 8 november 1989 helt otänkbart.

Det tillhörde också de etablerade sanningarna att majoriteten av östtyskarna inte bara förlikat sig med sin stat utan rentav kände en viss stolthet över att man levde på en högre materiell nivå än de övriga socialistiska bröderna och att DDR räknades till världens tio ledande industrinationer.

I väst tycks man även ha trott att de idoga försöken att skapa en särskild socialistisk identitet hade lyckats. Effekterna av indoktrineringen i skolväsendet och den kommunistiska konfirmationen i den så kallade *Jugendweihe* överdrevs liksom följderna av de östtyska försöken att skapa en nationalkänsla genom en historieomskrivning med anspråk på de goda sidorna i tysk historia och anknytningar till såväl Luther som preussisk tradition. Ej heller hade dopade atleters medaljskördar haft den betydelse för framväxten av en östtysk identitet som man trott på sina håll.

Även den teori om ett «nischsamhälle» som Förbundsrepublikens förste ständige representant i Östberlin, Günter Gauss, stod fadder åt hade fått stor genomslagskraft. Enligt denna drog sig majoriteten av befolkningen tillbaka till den privata sfären för att där obekymrade av politik odla sin egen kål. Det påstods dessutom ofta att livet i dessa nischer var enklare och mera präglat av omsorg om nästan än vardagen i den hårda kapitalistiska Förbundsrepubliken, en illusion som berättelserna om den allestädes närvarande Stasi krossade brutalt ef-

ter murens fall. *Die Zeits* chefredaktör Theo Sommer skrev till exempel i den 1986 utkomna boken *Reise ins andere Deutschland* att människorna blivit gladare och att det inte bara rädda ett "självmedvetet lugn och en ro" utan "nästan något av en stilla dyrkan av Honecker. Förhållandet mellan folk och överhet är mera avspänt än tidigare."

Bland många vänsterintellektuella sågs DDR som ett nödvändigt korrektiv till den i grund och botten "onda" Förbundsrepubliken. Östtyska författare som Stefan Heym mötte i breda lager förståelse för sina teser att det å andra sidan i grund och botten «goda» DDR inte fick förlora sin karaktär av ett socialistiskt experiment. Om en återförening ägde rum skulle enligt dessa resonemang en utopi om ett bättre tyskt samhälle gå förlorad medan man i andra mindre vänsterextrema kretsar i DDR såg embryot till en tredje väg.

DDR tycktes vidare inte bara bland anhängare till de gröna utan även i konservativa kretsar trots den kolossala miljöförstöringen ha framstått som en antikapitalistisk utopi som ännu ej drabbats av det moderna samhällets förbannelser. Där hade tiden i stället stått stilla och det gamla "riktiga" Tyskland kunnat leva kvar, således ett slags socialt, ekonomiskt och ekologiskt naturreservat.

En annan utgångspunkt inom alla politiska lager var att existensen av två tyska stater helt enkelt var en nödvändighet för den fortsatta politiska stabiliteten i Europa. Det gick inte att komma förbi det historiska faktum att vad som var en tysk dröm - återföreningen - samtidigt var en mardröm för alla Tysklands grannar både i öst och väst. Detta var ett politiskt faktum som man måste rätta sig efter löd en annan etablerad sanning. Den tyska delningen var en del av en nödvändig tysk *Wiedergutmachung* (gottgörelse) för det tredje rikets fasor. Dessutom var tanken att Moskva skulle kunna tänkas släppa DDR helt enkelt otänkbar.

Så sent som i oktober 1989 ironiserade en så ansedd politisk kommentator som Josef Joffe i *Süddeutsche Zeitung* över talet om att muren skulle falla. Om detta trots allt skulle hända skulle man på västtysk sida tvingas bygga upp en ny konstaterade han och var långt ifrån ensam om sådana resonemang. De osäkerhetsfaktorer som var förknippade med en återförening - inte bara sociala och ekonomiska utan kanske inte minst dess följder för det framtida politiska landskapet i Tyskland - var så stora att de flesta politiker helst tycktes vilja slippa att tänka tanken fullt ut eller åtminstone hoppades att denna kalk skulle gå ifrån dem. Inte minst i Rhenlandet tycks många ha delat den syn som Konrad Adenauer - all återföreningsretorik till trots - skall ha redovisat som sin egen för de närmaste förtrogna: Vi vill helst vara för oss själva.

Vad som framför allt i efterhand framstår som svaret på frågan hur så många kunde ha så fel är att man i alla lager i Förbundsrepubliken på ett förvånansvärt sätt underskattat både styrkan i sitt eget politiska system och sin sociala marknadsekonomi och den dragningskraft den europeiska integrationsprocessen utövat i DDR och hela Östeuropa. Trots medvetenheten om kommunismens brister som ett ekonomiskt system tycks många ändå inte trott att det kunde vara så ruttet att inte ens tyskar kunde få det att fungera någorlunda.

Polen – ett litet bokslut trettio år efter kommunismens fall

Barbara Törnquist-Plewa

Berlinmurens fall hösten 1989 utgör för de flesta människor en symbol för kommunismens fall i Europa, men de som är mer insatta i Europas historia är väl medvetna om att fallet började betydligt tidigare, och en avgörande betydelse för utvecklingen spelade händelserna i Polen. I en symbolisk gest, under en högtidlig ceremoni på 20-årsdagen av Berlinmurens fall fick Lech Wałęsa, den legendariske ledaren för den anti-kommunistiska oppositionen i Polen, vända omkull den första av nitton specialgjorda, enorma dominobrickor. Det var ett tydligt tecken på ett internationellt erkännande av att Polen var det första landet som 1989 vågade påbörja demonteringen av det kommunistiska systemet och därmed inspirerade och påverkade andra folk i det kommunistiska Öst- och Centraleuropa. Inte utan betydelse var också det faktum att den kommunistiska diktaturens fall i Polen hade ett helt oblodigt förlopp. Det skedde huvudsakligen genom de så kallade Rundabordsförhandlingarna som ägde rum våren 1989 mellan den kommunistiska makten och oppositionen. Dessa ledde till halvfria val till det polska parlamentet, som i sin tur bragte fram en icke-kommunistisk regering, den första i Östblocket sedan kommunisternas maktövertagande i regionen. Sovjetunionen, som sedan andra världskriget alltid varit beredd att ingripa militärt om den kommunistiska ordningen hotades i någon av dess lydstater avstod denna gång från att handla. Effekten av detta går inte att underskatta. Polen beträdde ett minerat fält och klarade sig! Polens ”vår” år 1989 öppnade vägen för nationernas ”höst” samma år – en rad av till största del fredliga revolutioner i Östblocket som sopade bort de kommunistiska regimerna.

Hur kommer det sig att Polen var den första dominobrickan som föll? Hur gick den historiska kompromissen till och vad var dess omedelbara och senare följder? Hur ser man i Polen på dessa händelser idag, trettio år efter att de ägt rum? Vilka minnen har de lämnat efter sig?

Kommunismen och den polska oppositionen

Solidaritetsledaren Lech Wałęsa
i augusti 1980.

Inrättandet av det kommunistiska systemet i Polen var helt och hållet Sovjetunionens verk. Den första kommunistiska regeringen bestod av polska kommunister, handplockade av Stalin. De togs bokstavligen från Moskva till Polen år 1944 när Röda armén i sin offensiv mot Nazityskland gick över floden Bug, som Stalin hade utsett till Polens nya östra gräns mot Sovjetunionen.⁷² Röda armén kom in i Polen för att stanna och bevaka den nya ordningen, och lämnade landet först efter Sovjetunionens fall.

I motsats till flera andra länder i Öst- och Centraleuropa hade Polen inget starkt kommunistparti före andra världskriget. Kommunisterna var impopulära och kommunistpartiet var förbjudet eftersom det år 1920 stödde det bolsjevikiska Ryssland i kriget mot den pånyttfödda polska staten. Den sovjetiska makten och de polska kommunisterna hade därmed en svår uppgift för att få polackerna att underkasta sig deras styre. Stalin lär ha yttrat ”att införa kommunistiskt styre i Polen var som att sadla en ko”⁷³.

Det kommunistiska systemet etablerades 1945–47 med hjälp av förfälskade och manipulerade val samt terror mot all opposition. Fram till 1956 följde mycket svåra år av förtryck då hela samhällslivet skulle stöpas i en stalinistisk form, samma för Sovjetunionens alla satellitstater. Mot detta opponerade sig till och med enstaka polska ledande kommunister, ett beteende som i Östeuropa under Stalin normalt

skulle straffas med döden, men Polen avvek i detta avseende från andra satellitländer och opponenter kom undan med fängelsestraff. Den mest framstående av dem var Władysław Gomułka, som med tanke på det mod han hade visat sågs 1956 under den första polska resningen mot kommunisterna som en acceptabel ledare. Revolten började den 29 juni 1956 med en arbetarprotest i staden Poznań. Den kvästes ner blodigt och ledde några månader senare, i oktober, till ytterligare massdemonstrationer i Polens stora städer (och tjänade också som en inspiration för revolten i Ungern som började under samma tid⁷⁴). Situationen lugnades först när Sovjetunionen gick med på att Władysław Gomułka skulle bli Polen nya kommunistiska ledare.

Gomułka började med att lätta på förtrycket, men under 1960-talet hårdnade regimen betydligt, vilket ledde till två nya vågor av massprotester. Den första ägde rum i mars 1968 då studenterna demonstrerade, först mot censuren och sedan mot den brutala behandlingen av demonstranterna. Protesterna slutade med massarresteringar och avskedanden från universiteten och användes dessutom i en smutsig antisemitisk kampanj, föranstaltad av regimen. Studentrevolten bragte samtidigt fram flera unga oppositionella aktivister, t ex Jacek Kuroń, Adam Michnik och Karol Modzelewski, personer av stor betydelse för den framtida oppositionen. De var ursprungligen marxister som ville reformera det kommunistiska systemet (i likhet med sina tjeckoslovakiska motsvarigheter som ville bygga "socialism med ett mänskligt ansikte"), men som efter erfarenheterna från 1968 tog avstånd från marxismen och satte som sitt mål ett upprättande av demokratin i Polen.

År 1970 kom nästa protestvåg. Arbetarna i kuststäderna Gdańsk, Gdynia och Szczecin gick ut på gatorna för att protestera mot höjda livsmedelspriser och mot Gomułkas regim. Polis och militär slog ner protesterna. Flera hundra dödades, tusentals sårades och arresterades. Denna brutalitet kostade Gomułka makten. Partiet utsåg en ny ledare, Edward Gierek, som fick i uppgift att lugna arbetarna med lönehöjningar, ekonomiska reformer och löften om att öka deras inflytande på arbetsplatserna.

Gomułka fick rätt dåligt eftermäle i den polska historien, men med hans tillträde till makten följde två förändringar i det polska kommunistiska systemet som utmärkte det från andra länder i Östblocket och hade långtgående efterverkningar. För det första avbröt han tvångskollektiviseringen av det polska jordbruket och lämnade därmed en öppning för ett begränsat privat ägande, som gav de polska bönderna ett större oberoende i relationen till staten. För det andra, och ännu viktigare, gjorde Gomułkas regim slut på stalinismens intensiva kamp mot den polska katolska kyrkan. Kyrkan motarbetades

på olika sätt även fortsättningsvis men förföljdes inte längre. Några katolska representanter tilläts även att sitta i det polska parlamentet och man tillät uppkomsten av de så kallade Katolska Intelligentsians Klubbar (KIK). Inom de sistnämnda formades flera framtida framtående oppositionella som Tadeusz Mazowiecki (Polens första icke kommunistiska statsminister 1989). Katolska kyrkan inhämtade sin styrka dels i det polska folkets hängivenhet, dels i det faktum att dess maktcentrum befann sig utanför Polen, i Vatikanen. Tack vare detta kunde kyrkan skapa arenor för friare åsiktsbildning och oberoende kulturella och så småningom även politiska uttryck. Kyrkans aktiviteter införde därmed element av pluralism som kunde ge näring åt oppositionen mot det kommunistiska systemet.

Partiledaren Edward Gierek som styrde Polen åren 1970–1980 var också oortodox jämfört med ledare i de flesta länderna i Östblocket. Gierek ville vinna det polska folkets stöd bland annat genom att ge dem tillgång till konsumtionsvaror som de var utsvultna på under Gomułkas strama regim. Under 1970-talet togs därför stora lån i Väst för att investeras i produktion samt import av konsumtionsvaror. Den centralstyrda ekonomin klarade emellertid inte av att förvalta krediterna på ett rationellt sätt. Misshushållningen ledde till att medlen saknades när det var dags att börja betala skulderna, och regimen ville åtgärda detta genom att i juni 1976 kraftigt höja priser på dagligvaror. Det gjordes i en handvändning över en natt och provocerade arbetare som igen gick ut på gatan i protest, denna gång i städerna Radom, Płock och Ursus. Demonstrationerna slogs ner av polisen som dock förbjöds att använda skjutvapen, vilket begränsade antalet döda till ett fåtal. Följden blev i stället massarresteringar och fängelsestraff för många deltagare i protesterna.

Händelserna 1976 fick stor betydelse i den polska demokratiska oppositionens historia, eftersom de gav upphov till skapandet av en oppositionell organisation kallad Kommittén till Arbetarnas Försvar (KOR, senare KSS"KOR")⁷⁵. Den började som en stödorganisation för de fängslade arbetarna, men efter deras amnesti (som KOR också verkade för) engagerade den sig i en mängd andra aktiviteter mot regimens förtryckande politik. Den fokuserade särskilt på att underminera regimens informationsmonopol genom spridning av skrifter utgivna i "samizdat" och "tamizdat," organisation av föreläsningar på teman förbjudna av regimen (s. k. Flygande Universitet⁷⁶) och oberoende, underjordiska diskussionsklubbar. Det handlade om att underifrån, åtminstone i liten skala, skapa ett slags civilt samhälle och forma opinionen om nödvändigheten att kämpa för ett demokratiskt och fritt Polen. I KOR:s spår uppstod det i Polens stora städer ett flertal underjordiska organisationer med liknande mål.

Omfattningen och livaktigheten av den oppositionella verksamheten i Polen var sedan 1976 mycket större än i de andra länderna i Östblocket. Det kan förklaras till stor del av två faktorer. För det första var Giereks regim obenägen att ta till våld för att slå ner oppositionen, mycket beroende på hans oro för att en öppen våldsanvändning skulle leda till Västvärldens ovilja att förhandla om lånen. För det andra fann oppositionen stöd i den polska katolska kyrkan som Giereks regim inte ville utmana, eftersom en attack mot kyrkan skulle innebära att han förlorade all legitimitet i det polska folkets ögon. Kyrkan hade erövrat en stor auktoritet bland polackerna och den blev ännu större när polacken Karol Wojtyła valdes till påve 1978. I detta läge föredrog Gierek att tillämpa en så kallad "repressiv tolerans", dvs ibland blunda för oppositionens verksamhet, men ändå med jämna mellanrum ta till åtgärder som anhänganden och kortare arresteringar, misshandel utförda av så kallade "okända gärningsmän", böter, avskedanden från arbete eller läroanstalter och trakasserier av olika slag.

Trots sin försiktighet lyckades Gierek inte hålla sig vid makten mer än tio år. Missnöjet med hans styre växte med den allt sämre polska ekonomin. Priserna höjdes nu gradvis i smyg och allt som gick att skicka på export exporterades, viket ledde till en svår varubrist på den inhemska marknaden, till och med på baslivsmedel. Tålmodet hos befolkningen brast i augusti 1980 då det vid sidan av mindre strejker utbröt en stor arbetarstrejk på Leninvarvet i staden Gdańsk. Strejken handlade först om höjda löner men förvandlades snabbt till en stor politisk strejk, med stöd på många arbetsplatser runt om i landet. Strejkkommittén utarbetade 21 krav, av vilka det viktigaste var att få lov att skapa en oberoende fackförening. I ett kommunistiskt system där alla organisationer underkastades ett enda enväldigt parti var detta otänkbart, men den polska kommunistiska regimen stod vid denna tidpunkt inför hotet om landsomfattande solidaritetsstrejker i hela Polen. Partiets centralkommitté valde i det läget att gå med på arbetarnas krav för att få tid till att förbereda en strategi för hur man skulle återfå kontrollen. Gierek avskedades från partiledarposten och ersattes i september 1980 av Stanisław Kania. Denne trädde dock tillbaka redan efter ett år för general Wojciech Jaruzelski. Polska kommunistpartiet valde hösten 1981 att ledas av en general, då det sedan strejken i Gdańsk inte lyckades få bukt med situationen i landet. Den nybildade oberoende fackföreningen med namnet Solidaritet som tilläts att registreras legalt efter Gdańsköverenskommelsen 1980 växte lavinartat och fick på några få månader cirka 10 miljoner medlemmar (i ett land på cirka 35 miljoner invånare). Till detta tillkom medlemmar i Solidaritets satellitorganisationer: De Individuella Jordbrukarnas Solidaritet och Den Oberoende Studentföreningen

Solidaritet (NZSS). Organisationen förvandlades till en stor folkrörelse⁷⁷ mot den sittande kommunistiska regimen och började pressa på förverkligande och även en viss utvidgning av de åtaganden som stipulerades i Gdańsköverenskommelsen, till exempel organisationens tillträde till nationella medier. Genom att använda strejker och demonstrationer som vapen utvidgade Solidaritet en aning medborgarnas fri- och rättigheter, vilket gav dem en känsla av värdighet och försmak av frihet. Det är därför som denna period 1980–81 har i efterhand ofta kallats för ”Solidaritets karneval”. Beteckningen syftar dels på den nästan berusande frihetskänslan som polackerna då upplevde, dels på det faktum att det var en kort tid som snabbt tog slut och förtrycket återvände.

Den 13 december 1981 förklarade general Jaruzelski, tillika partiets ledare, ett undantagstillstånd i Polen (kallat krigstillstånd eftersom den polska konstitutionen inte innehöll några skrivelser om undantagstillstånd). Militärer drog ut på gatorna runt om i landet och övertog de styrande posterna i den polska administrationen. Solidaritet förklarades vara en illegal organisation. En mängd Solidaritetsledare arresterades och sattes i interneringsläger och de strejker som den överraskade Solidaritet försökte anordna upplöstes brutalt med militärens eller specialpolisens (ZOMO:s) hjälp. Man införde utgångsförbud på kvällarna och censuren skärptes.

Jaruzelski deklarerade i ett tal till nationen att han kände sig tvungen att göra detta ingripande, eftersom alternativet var en stor blodutgjutelse, vilket syftade på en eventuell sovjetisk intervention. Solidaritet pacificerades men generalen försökte undvika våld för att inte helt alienera befolkningen vars stöd han behövde för att genomföra de nödvändiga ekonomiska reformerna i landet. Dessutom var han för ekonomins skull angelägen att återetablera de på grund av undantagstillståndet frysta relationerna med Väst. USA tillkännagav att de sanktioner som infördes mot Polen efter Jaruzelskis militära ingripande mot Solidaritet kunde lyftas enbart på villkor att regimen frigjorde de politiska fångarna. Pressad på det viset avskaffade Jaruzelski undantagstillståndet redan 1983, och 1984 fick flera Solidaritetsaktivister lämna fängelset. Solidaritets ledare Lech Wałęsa fick återvända hem från sin internering redan i slutet av 1982 men sattes under hård bevakning. De andra viktiga ledarna blev dock kvar ändå till 1986, då Jaruzelski vågade förklara allmän amnesti för politiska fångar under påtryckningar från USA och påven Johannes Paulus II, och uppmuntrad av maktskiftet i Moskva (där Mihail Gorbatsjovs tillträtt som generalsekreterare för det sovjetiska kommunistpartiet 1985). De befriade Solidaritetsledarna tog snabbt kontakt med Wałęsa och flera representanter för de sedan 1982 existerande un-

derjordiska strukturerna av Solidaritet. De bildade ett illegalt, men ej hemligt ledningsorgan kallat Nationella Exekutiva Rådet ”Solidaritet” (KKW Solidarność).

Vägen till Runda Bordet och avtalet mellan Solidaritet och regimen

År 1988 beslöt det polska kommunistiska partiets ledning att börja förhandla med ledare för oppositionen. Målet var inte att dela med sig av makten. Kommunisterna var fast bestämda att fortsatt styra över Polen. De var dock beredda att tillåta ett större mått av pluralism i Polen för att få legitimitet hos befolkningen, inte minst för att genomföra de oundgängliga ekonomiska reformerna (med bland annat införandet av vissa marknadsmekanismer) som man hittills hade misslyckats med. Ekonomin var i ett förtvivlat tillstånd. Nya lån från utlandet behövdes och regimen var medveten om att dessa skulle vara lättare att anskaffa om man kunde uppvisa att man gick oppositionen tillmötes, åtminstone i en liten grad. Samtidigt följde det polska partiet Gorbatsjovs politik av ”glasnost” och ”perestrojka” och kunde tyda att den sovjetiska makthavaren gav dem fria händer för att ordna landets interna angelägenheter. Det oväntat givna handlingsutrymmet var av en stor betydelse, men partiet hade inte behövt utnyttja det för förhandlingar med oppositionen om det inte vore för trycket från det polska folket.

År 1987 kom den polskfödde påven Johannes Paulus II på besök, och under gudstjänsterna med honom uttryckte miljontals människor sitt stöd för Solidaritet, trots bevakningen från säkerhetspolisen. Det första påvebesöket i Polen 1979 bedömdes av flera observatörer och forskare ha haft stort inflytande på uppkomsten av Solidaritetsrörelsen i Polen, inte minst genom att ingjuta mod och tro på förändring⁷⁸. Besöket 1987 fick, om inte samma, dock liknande inverkan. I april 1988, knappt ett år efter påvens besök började stora strejker bland annat i Gdańsk och Nowa Huta. De slogs ner av polisen, men i augusti började de på nytt, denna gång ännu på flera ställen, inklusive i de för partiet särskilt känsliga gruvdistrikten. Bland alla strejkkrav fanns alltid kravet på att fackföreningen Solidaritet skulle legaliseras på nytt.

Kommunistpartiets ledning blev i detta skede nervös. Om strejkvägen skulle eskalera riskerade de själva att sopas bort från makten. Att upprepa scenariot från 1981 med undantagstillstånd var för Jaruzelski denna gång otänkbart.⁷⁹ Världsläget hade förändrats och erfarenheterna efter 1981 visade att det inte var någon hållbar lösning på längre sikt. I de icke offentliggjorda opinionsundersökningar som anordnades på uppdrag från regeringen deklarerade ca 80% av de tillfrågade polackerna att de ville ha ett pluralistiskt och demokratiskt

system.⁸⁰ Under dessa omständigheter anordnades ett officiellt möte mellan Jaruzelskis närmaste man, inrikesminister Czesław Kiszczak, och Solidaritetsledaren Lech Wałęsa, det första i sitt slag sedan krigstillståndet 1981. Ministern framförde ett förslag om att flera handplockade personer från oppositionen skulle inkorporeras i den nya kommunistiska regeringen som skulle tillsättas hösten 1988 under ledning av Mieczysław Rakowski, känd som odogmatisk kommunist. Partiets tanke bakom det var att de handplockade oppositionella skulle skapa en fasad av pluralism och gjorde samtidigt oppositionen medansvarig för de ekonomiska reformer som den kommunistiska ledningen tänkte genomföra.

Wałęsa sade blankt nej till detta förslag och betonade att oppositionen var beredd att samtala med makthavarna, men all eventuell kompromiss med kommunistpartiet måste förhandlas fram och det ovillkorliga kravet för en sådan uppgörelse var återlegalisering av Solidaritet.⁸¹

Kiszczak visste att detta skulle mötas av ett starkt motstånd i partiets centralkommitté och politbyrån, men han ville ändå fortsätta att förhandla på villkor att Wałęsa skulle se till att de stora strejkerna i landet avslutades. Wałęsa lyckades med detta uppdrag tack vare sin stora auktoritet, men det blev klart under denna tid att det fanns en spricka inom Solidaritetsrörelsen. Dess radikala delar ogillade idén om förhandlingar med kommunisterna och pläderade för en revolutionär lösning. Den större, moderata delen med Wałęsa i spetsen, ansåg däremot att revolution innebar en stor risk för blodsutgjutelse och dessutom var det en mycket riskabel väg att gå med tanke på Sovjetunionens makt över Polen. Det gällde därför att förändra systemet evolutionärt, genom gradvis demokratisering och frigörelse av samhällslivets alla sfärer från kommunistpartiets kontroll. En sådan evolutionär förändring innebar dock att oppositionen skulle acceptera att samarbeta med de reformvänliga kommunisterna och även godta deras maktinnehav under de närmaste åren.

Det ovannämnda mötet mellan Wałęsa och Kiszczak åtföljdes under hösten 1988 av en rad förhandlingsmöten (med starten den 16 september) mellan representanter av partitoppen och representanter för Solidaritets ledning, samt representanter för den katolska kyrkan som från allra första början inbjöds att ha en rådgivande och modererande roll. Överläggningarna ägde rum i inrikesministeriets villa i förorten Magdalenka och handlade om de villkor på vilka oppositionen skulle få möjligheter att delta i det kommande valet till parlamentet som de kommunistiska makthavarna ville genomföra så snabbt som möjligt för att få legitimitet för de planerade ekonomiska reformerna.

Genombrottet i dessa förhandlingar kom dock först när partiet gick med på att legalisera Solidaritet, ett absolut krav från oppositionens sida. Det skedde först i januari 1989 efter att Centralkommitténs tionde plenummöte givit sitt godkännande, vilket inte saknade dramatik. Majoriteten av ledamöterna signalerade att de skulle rösta emot. I det läget begärde Jaruzelski en förtroendeomröstning för sin egen ställning samt för inrikesminister Kiszczak, försvarsminister Siwicki och premiärminister Rakowski. De skulle avgå från sina poster om deras förslag inte gick igenom. Detta avgjorde saken. Partiets konservativa flygel hade ingen beredskap att hantera en sådan kris inom den högsta statsledningen. De gav grönt ljus åt kompromissen med Solidaritet.⁸²

Legaliseringen av Solidaritet öppnade för en helt ny och intensiv fas i förhandlingarna som inleddes den 5 februari 1989 i Warszawa och avslutades den 5 april samma år med en officiell överenskommelse av ett unikt slag i Östblocket. Det är dessa överläggningar som har gått till historien som Rundabordsförhandlingarna mellan de polska kommunisterna och den demokratiska oppositionen.

Förhandlingarna berörde många politiska och ekonomiska frågor och involverade cirka 400 personer från båda lägren, som fortsatte att mötas i olika grupper i förorten Magdalenka. Det absolut viktigaste var emellertid att komma överens om principerna för valet till landets lagstiftande organ. Det polska parlamentet skulle reformeras och från och med 1989 bestå av två kammare: sejmen och senaten (vilket var en återgång till systemet från mellankrigstiden), men eftersom kommunisternas utgångspunkt var att de skulle behålla makten även efter valet, föreslog de att en majoritet av platserna i parlamentet skulle vikas åt kommunistpartiet och dess allierade Bondepartiet ZSL och Demokratiska Partiet SD (marionettpartier som var tillåtna i det kommunistiska Polen för att skapa en fasad av pluralism). Återstoden av platserna skulle bli föremål för fria val. Dessutom ville kommunisterna inrätta en ny presidentpost som skulle väljas av parlamentet och inneha stora maktbefogenheter. På det viset ville man garantera att posten skulle innehas av kommunistpartiets ledare.

Oppositionen som strävade efter en maximal demokratisering av valprocessen ogillade dessa förslag. Till sist ingick man en kompromiss föreslagen av partiet: i utbyte mot att oppositionen accepterade inrättandet av presidentposten skulle alla hundra platser i parlamentets nyinrättade andra kammare (senaten) bli utsatta för konkurrens i valet. Däremot skulle 65 procent av de 460 platserna i första kammaren (sejmen) garanteras åt kommunistpartiet och dess satelliter. De resterande 35 procent skulle bli föremål för en demokratisk valprocess. Det var de absolut viktigaste punkterna av det historiska avtal

som skrevs under av partiets och oppositionens representanter den 6 april 1989.

Legaliseringen av Solidaritet och överenskommelsen om helt fria val till senaten bör ses som oppositionens seger, även om dess radikala del var mycket kritisk till avtalet som alldeles för eftergivet. Uppgårelsen innebar dock att institutionella, demokratiska och pluralistiska element byggdes in i det monolitiska kommunistiska systemet, partiets maktmonopol blev bruten och det öppnades möjligheter för fortsatt demokratisering. Det var också viktigt att oppositionen vägrade att ställa upp i valet på en gemensam rikslista med kommunistpartiets representanter, vilket makthavarna föreslog. Tio procent av det antal ledamöter som tillföll kommunisterna skulle utses genom denna rikslista. Partiet fick ta fram en sådan lista i valet, men oppositionen tog avstånd från att vara med på den för att markera att Solidaritet enbart var intresserad av demokratiska val och att oppositionen stod för ett annat program än kommunisterna.

Efter att Rundabordsavtalet var klart ville makthavarna skynda med valet och det ägde rum bara två månader senare, den 4 juni 1989.

Det halvfria valet 1989 och dess följder

Valkampanjen var kort men mycket intensiv för oppositionens del, som gick till valet enhetligt som Solidaritet. Man tävlade mot kandidater som antingen tillhörde kommunistpartiet och dess allierade, eller så kallade partilösa som fick ställa upp enligt den nya valordningen om de lyckades samla 3000 namnunderskrifter. Solidaritet fick ett mycket begränsat tillträde till de statliga medierna, men istället fick man lov att trycka flygblad, affischer och en egen tidning kallad "Valtidningen" (*Gazeta Wyborcza* på polska), som grundades av dissidenten Adam Michnik och som sedan dess har blivit en av de absolut största dagstidningarna i Polen.

Valresultatet överraskade alla. Oppositionen vann alla platser som gick att vinna i fri konkurrens. Den vann de 35 % av platser i sejmen som den tilläts inneha enligt Rundabordsavtalet och 99 av 100 platser i senaten, där den enda resterande platsen inte heller gick till kommunistpartiet utan till en partilös kandidat. Till yttermera visso strök så många väljare partiets toppnamn Wojciech Jaruzelski, Czesław Kiszczak och Mieczysław Rakowski på den speciellt konstruerade vallistan att de inte blev valda och det krävdes en särskild valmanöver för att säkra dem platser i parlamentet.

Kommunistpartiets ledning hade inte räknat med ett sådant förkrossande nederlag. Kommunisterna var övertygade att de kunde få tillräckligt med platser i senaten för att parlamentet (sejm och senat tillsammans) skulle välja Jaruzelski till president. Nu behövde de få

oppositionens medgivande för detta. Dessutom var det inte helt säkert om parlamentet skulle låta en kommunist leda en ny regering, eftersom flera ledamöter från partiets egna läger, särskilt medlemmar från de tidigare nämnda satellitpartierna, deklarerade att de tänkte rösta med oppositionen som uppenbarligen hade det polska folkets förtroende, i bjärt motsats till kommunistpartiet.

Även oppositionen var oförberedd på det uppkomna politiska läget, för den hade aldrig räknat med en sådan jordskredsseger. Vem skulle styra i landet nu? I denna förvirrade situation, en månad efter valet, lanserade Adam Michnik, chefsredaktören för *Gazeta Wyborcza*, idén om en maktindelning som sammanfattades i uttrycket ”er president, vår premiärminister.” Idén förverkligades trots motstånd från flera håll och några veckor senare valdes Jaruzelski till Polens president med endast en rösts övervikt. Senare, i slutet av augusti, valdes Tadeusz Mazowiecki, en känd katolsk oppositionell, till premiärminister, den första icke kommunistiske statschefen bakom järnridån. Mazowiecki fullföljde rundabordsöverenskommelsen vid regeringsbildningen. Czesław Kiszczak förblev inrikesminister och Jaruzelskis näst närmaste man, general Siwicki, förblev försvarsminister. Kommunisterna fick också ministerierna för transport och kommunikation samt utrikeshandeln. Sju ministrar kom från satellitpartierna och till utrikesminister utsågs en partilös kandidat. Solidaritet fick besätta hälften av de tjugofyra ministerierna.

En del av oppositionen pressade på både Mazowiecki och Wałęsa att avtalet med kommunisterna skulle brytas vid denna tidpunkt. Oenigheten i denna fråga splittrade Solidaritetslägret i två grupper som senare har beskrivits som revolutionärer och reformister.⁸³ De första hävdade att det var dags att sluta respektera Rundabordsöverenskommelsen och gå för en så kallad ”acceleration”, en snabb omvandling av det politiska systemet och ”dekommunisering”, dvs en radikal uppgörelse med kommunismen, dess brott och dess rester i samhällslivet: politik, kultur, media m.m.⁸⁴ Reformisterna med premiärministern Mazowiecki i spetsen stod dock fast vid att man borde skynda långsamt av principiella (”pacta sunt servanda”), pragmatiska, och även moraliska skäl. Läget var fortfarande osäkert. Vid den tiden (augusti 1989) var resten av Östeuropa fortfarande kommunistiskt och Gorbatsjov signalerade visserligen att polackerna själva skulle lösa sin kris, men de sovjetiska militära styrkorna var fortfarande utstationerade i norra och västra Polen. Dessutom var Mazowiecki och reformisterna anhängare av försoning i samhället. Mazowiecki talade om behovet att dra ”ett tjockt streck” över det förflutna och fokusera på framtiden. All risk för inre konflikter i landet skulle undvikas, eftersom det polska folket var i behov att i stället sluta sig samman för att få landet

på fötter igen, inte minst genom att genomföra tuffa ekonomiska reformer. Dessa inleddes med full fart i januari 1990 (den s.k. Balcerowiczs ekonomiska plan⁸⁵).

I januari 1990 upplöste det polska kommunistpartiet sig självt. Det hade inget livsberättigande, ansåg majoriteten av dess medlemmar, inte minst på grund av utvecklingen under hösten 1989 då de kommunistiska partierna i Östblockets andra länder förlorade makten. I denna förändrade situation gick Wałęsa emot Mazowieckis reformistiska grupp inom Solidaritet och deklarerade att Rundabordsavtalet inte längre gällde. Jaruzelski fick avgå som president och ett fritt allmänt presidentval anordnades i december 1990. Solidaritets förra ledare Lech Wałęsa valdes (inte utan problem) till presidentposten. Den 29 december samma år lagstiftade det polska parlamentet om ändringar av konstitutionen (den nya, riktigt demokratiska konstitutionen antogs först 1997). Namnet Folkrepubliken Polen ändrades till Republiken Polen som började kallas Tredje Republiken. Siffran tre hänvisade till två förra republiker i Polens historia: den första var den så kallade Adelsrepubliken (*Rzeczpospolita Szlachecka*) som varade från 1500-talet fram till den polska statens fall i slutet av 1700-talet, medan Andra Republiken var namnet på den pånyttfödda polska staten under mellankrigstiden.

Knappt ett år senare, i oktober 1991, ägde det första riktigt demokratiska parlamentsvalet rum. De stormiga president- och parlamentsvalen 1990–91 kan ses som det demokratiska Polens födslovändor och de åtföljdes av en stor splittring av den forna Solidaritetsoppositionen. Solidaritet upphörde att vara en folkrörelse. Den omvandlades till en vanlig fackförening⁸⁶ medan det i rörelsens spår uppkom en mängd partier. Dessa skilde sig ifrån varandra ifråga om mål och ideologier, men den ursprungliga uppdelningen av Solidaritet i två läger mellan reformister och revolutionärer blev ett bestående arv från perioden 1989–1991 som gjorde sig gällande många år framöver.

Polens utveckling 1991–2019 och minnet av 1989

Sedan 1991 har Polen utvecklats snabbt och stabiliserat sitt säkerhetspolitiska läge, sin ekonomi och i en viss utsträckning även det politiska systemet, även om det sistnämnda varit labilt ifråga om ständigt nya partibildningar och har dessutom utsatts för stora påfrestningar sedan 2015.

År 1993 lämnade de sista sovjetiska trupperna landets territorium, och 1999 knöts Polen till det västerländska säkerhetssystemet genom sitt inträde i Nato. År 2004 blev Polen medlem i Europeiska unionen

efter att landet hade visat att det uppfyllde de så kallade Köpenhamnskriterierna med bland annat krav på ett etablerat demokratiskt styresskick, rättsstat och respekt för minoritetsrättigheter. Dessa garanterades i landets konstitution som antogs 1997.

Ifråga om ekonomi tillhör Polen de länder i förra Östblocket som utvecklats snabbast. Marknadsekonomi infördes genom en så kallad chockterapi tillämpad i den tidigare nämnda Balcerowicz ekonomiska plan från 1990 som innebar en snabb liberalisering av ekonomin, omfattande privatisering och åtstramningar för att stabilisera den polska valutan. Det förde med sig några mycket svåra år med galopperande inflation, sänkta reallöner, hög arbetslöshet och ett kraftigt fall av BNP. Kring 1993 kom emellertid en återhämtning och sedan dess har alla ekonomiska indikatorer stadigt pekat uppåt. Polen hör till de få länder inom EU som inte påverkats mycket av den stora ekonomiska krisen 2007–2008 och rätt generellt har landet sedan dess haft bättre ekonomisk tillväxt än EU som helhet. OECD:s siffror på köpkraftjusterad BNP per capita visar att den genomsnittlige polacken år 2018 hade en köpkraft som uppgick till två tredjedelar av köpkraften hos den genomsnittlige svensken⁸⁷, medan denna köpkraft strax efter kommunismens fall år 1990 uppgick till mindre än en tredjedel jämfört med den genomsnittliga invånaren i Sverige.⁸⁸ Levnadsstandarden har ökat väsentligt, vilket också bekräftas av siffror som visar en betydligt höjd förväntad livslängd och mer än halverad barnadödlighet jämfört med 1990.⁸⁹ Landets infrastruktur har moderniserats, inte minst tack vare stöd från Europeiska unionen. Det har funnits och finns naturligtvis också betydande problem, till exempel med stora inkomstklyftor och stora regionala skillnader, men de regelbundna sociologiska undersökningar som görs i landet och på olika sätt mäter hushållens situation i Polen pekar på att andelen polacker som anser att de har fått det ekonomiskt bättre stadigt ökat, och andelen av dem som är allmänt nöjda med sitt liv uppgår idag till ca 80%.⁹⁰ Polens ekonomiska framsteg sedan kommunismens fall har således varit obestridda.

Med tanke på denna mycket positiva utveckling kunde man förvänta sig att minnet av Rundabordsavtalet och junivalet 1989 skulle vårdas i Polen och med statens försorg firas högtidligt för att bli till ett sammanhållande element i polackernas kollektiva minne. Detta är emellertid inte fallet. Medan det föreligger en konsensus om att kommunismens fall var bra för Polen och gav landet självständighet och frihet, finns det samtidigt ingen samstämmighet om hur man skall tolka händelserna 1989–1991 och hur man skall minnas dem. Istället finns det olika syner på denna period i Polens historia och de kan placeras på en skala mellan två extrema poler: en postkommunis-

tisk och en högerradikal. Ingen av de två har sitt stöd i de historiska källorna,⁹¹ men politiker av olika ideologiska färg använder dem för att vinna stöd.

Den postkommunistiska versionen av händelserna är att demokratiseringen av Polen 1989 var ett gemensamt verk av både Solidaritet och makthavarna, som gemensamt demonterade kommunismen i Polen på ett fredligt sätt och med nationens bästa som sin ledstjärna. I ljuset av denna tolkning förtjänar generalerna Jaruzelski och Kiszczak polackernas respekt eftersom de kompromissade i Rundabordssamtalen och lämnade ifrån sig makten. Denna tolkning formuleras av politiker med rötter i det polska kommunistiska partiet för att dessa inte skall diskrediteras som "antidemokratiska krafter" och kunna legitimera sin rätt att delta i det demokratiska politiska spelet om makten. I sin extrema version har denna utläggning få anhängare, men en del forna oppositionella, huvudsakligen från det gamla reformistlägret ger denna tolkning ett visst stöd (se till exempel uttalanden från Adam Michnik eller Władysław Frasyniuk)⁹². På det viset försvarar de sina egna ställningstaganden från Rundabordsöverenskommelsen 1989, den gradvisa (istället för revolutionära) demokratiseringen och avsaknaden av radikal uppgörelse med kommunisterna.

På den motsatta polen på skalan av åsikter om 1989 finns höger-radikaler som skapat en konspirationsteori kring dessa händelser. I deras tankevärld var Rundabordssamtalen egentligen en hemlig överenskommelse mellan det kommunistiska partiets elit och en del av Solidaritetseleiten. Den gick ut på att partiet skulle lämna ifrån sig den formella politiska makten mot löften om strafflöshet samt att den tilläts att växla sina gamla politiska privilegier mot ekonomiska i den planerade privatiseringsprocessen. Enligt denna tolkning förrådde Solidaritetseleiten det polska folket under Rundabordsförhandlingarna.

Denna konspiratoriska återgivning av historien förfäktas av få i det polska samhället, men den återkommer i olika mildare, modifierade versioner, uppbackade av arvtagare till det revolutionära lägret inom Solidaritet som 1980 pressade på "dekommunisering" och "acceleration" av reformerna. Dessa finns samlade huvudsakligen inom partiet Lag och Rättvisa (förkortat PiS på polska) som sedan 2015 (och i skrivande stund) har regeringsmakten. Jarosław Kaczyński som är partiets nuvarande ordförande samt hans bror och förne presidenten Lech Kaczyński (som dog i en flygkrasch 2010) hörde till "accelerationens" ivrare. Sedan hösten 1989 klandrade de reformisterna för deras sätt att genomföra transformationen. Inför parlamentsvalet 2005 formulerade Lag och Rättvisa en slagkraftig slogan om den "Fjärde Republiken". Det syftade på partiets mål att genom kraftfulla reformer omvandla Polen. Fjärde Republiken skulle ersätta den Tred-

je Polska Republiken som skapades i december 1990 och enligt Lag och Rättvisas uttolkning var alltigenom korrumperad och rutten, inte minst på grund av samarbetet mellan den gamla kommunisteliten och liberalerna.

Idéen om den Fjärde Republiken kunde hämta sitt stöd i de högerradikalas ovannämnda teori om eliternas sammansvärjning vid Runda Bordet. Teorin legitimerade nämligen behovet om att ”börja om från början”, att göra genomgripande reformer av närmast revolutionärt slag.

Det fanns emellertid ett viktigt ”aber” som gjorde att Lag och Rättvisa inte kunde anamma sammansvärjningsteorin med hull och hår: Lech Kaczyński var en aktiv deltagare vid Rundabordförhandlingarna och även Jarosław Kaczyński var med på flera sammankomster. I sin strävan att underkänna allt som hänt i Polen sedan 1989 fick Lag och Rättvisa beakta detta faktum och utarbeta en egen tolkning av händelserna. Den utmejslades gradvis och blev tydligt artikulerad 2019 i samband med trettioårsfirandet av kommunismens fall i Polen. I de tal som hölls av Polens premiärminister Mateusz Morawiecki och Polens president Andrzej Duda (båda medlemmar i Lag och Rättvisa) i anslutning till åminnelsedagarna av Rundabordsavtalet och det första halvfria parlamentsvalet (den 5 april respektive den 4 juni 1989) framställdes dessa händelser som viktiga steg på vägen till demokrati i Polen och i hela Östblocket. Det sades att de kunde utgöra en källa till nationell stolthet för polackerna. Båda politikerna framhöll dock samtidigt att minnet av dessa historiska moment förmerksats av att de inte hade utnyttjats på rätt sätt och deras arv hade förslösats. Den demokratiska transformationen spårade ur och först när Lag och Rättvisa tog över regeringsmakten kunde man ställa saker till rätta.

Det intressanta i denna tolkning är att Lag och Rättvisa har övertagit högerradikalernas teori om ”eliternas förräderi” men för att ställa bröderna Kaczyński bortom all misstanke om delaktighet utpekar man en annan tidpunkt för när denna förräderi ägde rum. Det är inte Rundabordssamtal som hamnar i kikarsiktet. Både i Dudas och Morawieckis tal⁹³ samt i de tidningsartiklar som publicerades i högerpressen i samband med trettioårsminnet av händelserna 1989⁹⁴ framhölls istället att den avgörande negativa vändningen i det post-kommunistiska Polens historia hände natten 4 till 5 juni 1992 (kallad ”portföljernas natt”) när Jan Olszewskis regering fick avgå på grund av misstroende votum.

Det var Wałęsa som i egenskap av Polens dåvarande president 1992 begärde i parlamentet en omröstning om Olszewskis redan mycket svaga koalitionsregerings vara eller icke vara. Enligt Lag och

Rättvisa och andra högerpartier fälldes denna regering för att hindra genomförandet av en lustrationslag, dvs en omfattande undersökning huruvida politiker och innehavare av högre poster i staten hade ett förflutet som agenter för den kommunistiska säkerhetspolisens. Högerns anhängare hänvisar till det faktum att Olszewski röstades bort efter att hans regering pressade för lustrationsåtgärder och efter att inrikesministern i Olszewskis regering skickat till parlamentet en lista på 64 högt uppsatta personer vars namn hade hittats i den kommunistiska säkerhetspolisens register över hemliga medarbetare. På listan fanns också Lech Wałęsa som senare rentvåddes från misstankar om samarbete av en speciell lustrationsdomstol skapad 1997. Den polska högern vidhåller dock att Wałęsa motarbetade lustrationen och Olszewskis regering för att hindra avslöjanden om sin egen person och att han stöddes av dem som inte heller hade rent mjöl i påsen. Wałęsa, den forne Solidaritetsledaren har utmålats till den stora skurken i dramat om förräderiet.⁹⁵ Högern hävdar också att Olszewskis fall öppnade vägen för postkommunisternas makttillträde. År 1993, ett år efter att Olszewskis regering avgick och efterträddes av en annan svag regering, utlystes nya val till parlamentet. Det polska folket var vid denna tid utsatt för en mycket tuff ekonomisk omställningsprocess och samtidigt trött på det stora bråket inom de forna oppositionellas led (kallat ”kriget på toppen”), vilket ledde till att en regering ledd av postkommunistiska socialdemokrater röstades fram. Detta hindrade en snabb dekommunisering, gav den forna kommunistiska eliten chansen att sopa undan spår efter sina missgärningar och berika sig under privatiseringsprocessen och övergången till marknadsekonomin. Konsekvensen av detta var enligt högerns politiker att rättvisa inte hade skipats efter kommunismens brott. Offren fick ingen gottgörelse. Arbetarna blev bestulna på sin revolution som slutade med att de blev de främsta offren i den nya nyliberala ekonomiska ordningen. Av denna anledning, hävdar Lag och Rättvisa, behöver den urspårade Tredje Polska Republiken reformeras och partiet utpekar sig självt till den enda rätta politiska kraften som är kapabel att leda denna utveckling, inte minst därför att det inte komprometterat sig genom ett samarbete med postkommunisterna.

Det är den ovan beskrivna berättelsen om Polens nyaste historia som den sittande regeringen sprider och backar upp trettio år efter kommunismens fall i Polen. Den används också politiskt för att legitimera en rad av regeringens åtgärder som möter kritik, såsom stridande mot rättsstatsprinciperna eller den polska konstitutionen.⁹⁶ Till exempel en för tidig pensionering av Högsta domstolens ledamöter som underkändes av Europeiska unionens domstol 2019 rättfärdigades av premiärminister Morawiecki med att dessa domare borde ses

som den gamla regimens kollaboratörer i likhet med domarna under Vichyregeringen i Frankrike under andra världskriget.⁹⁷

Lag och Rättvisa har försökt kapitalisera politiskt på det faktum att den polska transformationen var framförhandlad och inte radikal. Kommunisterna fräntogs inte makten på ett revolutionärt sätt och man lyckades inte göra upp med den kommunistiska regimens alla brott. Det skapade hos en del människor en känsla av historisk orättvisa, gav näring åt konspirationsteorier samt öppnade vägen för att skylla alla svårigheter som uppkom under Tredje Polska Republiken på den aldrig fullbordade dekommuniseringen. Det är en paradox att den i utlandet prisade polska fredliga övergången till demokrati och marknadsekonomi gagnade landet på kort sikt genom att bespara landet blodsutgjutelse och social oro, men på längre sikt har den visat sig ha en destabiliserande verkan på den polska demokratin.

I skrivande stund (sommaren 2019) kan man emellertid inte påstå att den polska högern lyckats med att göra sin version av Polens postkommunistiska historia till den dominerande bland den polska befolkningen. Opinionsundersökningarna i denna fråga, genomförda kort före valet 2015 som ledde till segern för högern, visade att synen på Tredje Republiken inte spelade någon större roll för valresultatet. Den polska opinionen var mycket splittrad på denna punkt⁹⁸ och fortsätter att vara det. Firandet av trettioårsminnet av begivenheterna 1989 åskådliggjorde detta. Medan de av högern kontrollerade medierna utbasunerade sin redan välbekanta vision, framfördes alternativa tolkningar högt av både vänster och liberaler. Dessa var dock inte helt samstämmiga. De enades visserligen ifråga om vikten att fira stort händelserna 1989, i motsats till Lag och Rättvisas betydligt mer avhållsamma hållning, men vänstern framhöll tydligt att man skiljer sig vad gäller synen på Tredje Republiken. Medan liberalerna försvarar generellt de ställningstaganden som gjordes efter 1989 uttrycker den nya, icke-postkommunistiska vänstern i dagens Polen en skarp kritik mot Tredje Republikens politiska elit. Enligt vänstern blev den polska arbetarklassen och Solidaritets ideal övergivna genom att man helt och hållet anammat den neoliberala ekonomiska ordningen som dominerat i det postkommunistiska Polen. Vänsterns bedömning är att detta bidrog till att Lag och Rättvisa kom till makten.⁹⁹ Striden fortsätter och minnet om 1989 och dess följder delar istället för att ena det polska folket.

Kommunismens fall i Ungern

Kristian Gerner

I Ungern var ”kommunismens fall” en långdragen process. Det var inte något plötsligt sammanbrott. Det var fråga om ett långsamt utslocknande, slutet på en åttiårig historia. Och berättelsen om kommunismen i Ungern slutade inte år 1989. De nationalistiska stämningar i befolkningen som uppmuntrades av kommunistpartiet och verksamt bidrog till det politiska systemsiftet i landet levde vidare under 1990-talet. De återkom med förnyad styrka under andra årtiondet av 2000-talet då det makthavande partiet Fidesz slog in på en starkt nationalistisk politik. Det nationalistiska arvet från Parisfrederna år 1920, det ungerska Trianon-traumat (se nedan) förenades med det cyniska auktoritära arvet från kommunismen.

Historien om kommunistiskt välde i Ungern började år 1919. Ungern, som var den ena hälften av dubbelmonarkin Österrike-Ungern, hörde till första världskrigets förlorare. Inför det kommande nederlaget bildade hösten 1918 politiker från olika partier ett Ungerskt nationalråd som utsåg greve Mihály Károlyi till regeringschef. Den 3 november slöt Ungern vapenstillestånd med segrarmakterna.

Efter världskrigets slut med vapenstilleståndet den 11 november 1918 inleddes vintern 1919 fredskonferensen i Paris. Den ungerska regeringen ville inte ta ansvar för väntade stora förluster av territorium. I denna situation kunde det nybildade ungerska kommunistpartiets ledare Béla Kun bilda regering den 21 mars 1919. Kun hade under världskriget varit krigsfånge i Ryssland. Efter bolsjevikernas maktövertagande där i november 1917 blev han fri och kunde återvända till Ungern. I november 1918 grundade han det ungerska kommunistpartiet. Som nybliven regeringschef utropade han Sovjetrepubliken Ungern. Den anslöt sig till den blott två veckor innan bildade Kommunistiska Internationalen, Komintern, med säte i Sovjetrysslands huvudstad Moskva.

Inför hotet att kommunismen via Ungern skulle spridas från Ryssland till Centraleuropa fick Rumänien och Tjeckoslovakien möjlighet att med Frankrikes stöd intervensera i Ungern och störta kommunistregimen. Rumänien hade anspråk på att få Transsylvanien från Ungern, och i den nyutropade republiken Tjeckoslovakien hade riksdelarna Slovakien och Karpatorutenien varit en del av Ungern. Den 7 augusti bildades en provisorisk regering och Ungern kunde återvända till Pariskonferensen.

I palatset Trianon nära Versailles undertecknade den ungerska delegationen den 4 juni 1920 fredsfördraget med de allierade. Ungerns territorium reducerades till drygt en fjärdedel av ytan före kriget, från 325,000 till 92,916 kvadratkilometer. Befolkningen minskades med tre femtedelar från 21 till 8 miljoner.

Fredsfördraget hade emellertid föregåtts av världskriget. Krigsutbrottet 1914 hälsades med gillande av Ungerns politiska elit och av folkets breda lager. Budapests teaterscener uppförde redan i september det första krigsåret nyskrivna pjäser som hyllade det just utbrutna kriget som Ungerns chans till rättmätig revansch för nederlaget 1849

Imre Nagy. Statyn restes 1996 på Martyrtorget med ansiktet vänt mot parlamentsbyggnaden vid Kossuthtorget. Statyn togs bort 2018 av regimen Orbán och placerades utom sikte från parlamentet vid ett torg uppkallat efter skådespelaren Mari Jaszai. © Kristian Gerner

efter revolutionen 1848. Den ungerska revolutionen 1848 leddes av Lajos Kossuth och syftade till frigörelse från Österrike men slogs ned 1849 då kejsar Franz Joseph fick hjälp av ryska trupper. De ungerska självständighetssträvandena kröntes med framgång knappt tjugo år senare, 1867, då Ungern blev likställd part med Österrike i dubbelmonarkin Österrike-Ungern. Kejsaren av Österrike var kung av Ungern. 1914 var det Österrike-Ungerns inledande framgångar mot Ryssland som hyllades i Budapest. Den ungerske historikern András Gerő menar att "Ungern i september 1914 fick delirium av sin föregivna nationella storhet" och lägger till: "Det tog lång tid att nyktra till, och sedan slog berusningen till igen".

Den politiska eliten i Ungern hade 1920 glömt sin entusiasm för kriget år 1914. Man höll "judarna" ansvariga för Trianonfördraget och dess "stympning" av Ungern. Béla Kuns sovjetrepublik ansågs ha misskrediterat Ungern, som på grund av den hade straffats med Trianonfördraget. Kun och flertalet i hans regim var judar – förvisso assimilerade ungrare – och detta faktum förstärkte den antisemitism som under det föregående halvsekle hade växt sig stark i Ungern.

Den kortvarige första sovjetregimen i Ungern kopplades för flertalet ungrare ihop med det stora trauma som fördraget i Trianon blev. Under mellankrigstiden var kommunistpartiet förbjudet att verka i Ungern och "Trianon-traumat" präglade det ungerska samhället. Man fick en irredentistisk historieskrivning och i Budapest restes monument som framställde Trianon som ett övergrepp mot Ungern.

Efter Münchenöverenskommelsen i september 1938, då Tyskland med Storbritanniens, Frankrikes och Italiens goda minne tog det av tyskar bebodda så kallade Sudetlandet från Tjeckoslovakien, passade Ungern på att i kraft av en internationell "skiljedom" tillskansa sig delar av Slovakien och Karpatorutenien från Tjeckoslovakien. Hösten 1940, då Sovjetunionen i överensstämmelse med villkoren i sin icke-angreppspakt med Tyskland – Molotov-Ribbentroppakten av den 23 augusti 1939 – införlivade det rumänska Bessarabien, fick Ungern genom en ny "skiljedom" delar av Transsylvanien från Rumänien. 1941 tog Ungern en del av Vojvodina från Jugoslavien som i april det året ockuperades av Tyskland. Ungerns territorium blev 85 procent större än tidigare och befolkningen mer än fördubblades till 15 miljoner. Antalet judar ökades till 725 000, vilka inte alls av den ungerska regimen sågs som ungrare utan blev offer för Ungerns antisemitiska lagar.

Ungerns statschef var under hela perioden 1919–1944 amiral Miklós Horthy. Han var "riksföreståndare" i det som nominellt fortfarande var Kungariket Ungern. Hans styre var auktoritärt och i nationalistisk anda, men det fanns viss förenings- och pressfrihet. Den

politiska debatten och kulturlivet präglades av en uppdelning på två läger, som skulle återkomma i samband med och decennierna efter omvälvningen år 1989.

Det ena lägret var urbanisterna. De hade sitt starka fäste i huvudstaden Budapest och kan karaktäriseras som kosmopolitiska moderister med socialistiska och liberala värderingar. Det andra lägret var populisterna. De hade sin förankring på landsbygden och städerna där – Budapest var den enda storstaden i ett Ungern som genom fördraget i Trianon hade blivit av med städer som Pozsony (Bratislava), Kassa (Kosice) och Koložsvár (Cluj-Napoca). Populisterna kan karaktäriseras som traditionalister och etnonationalister och i viss utsträckning antisemiter: sekulariserade välutbildade judar spelade en framträdanderoll bland urbanisterna.

Under 1930-talet etablerades i Ungern den fascistiska Pilkorsrörelsen. Regeringsmakten innehades av nationalister som 1938, 1939 och 1941 införde allt hårdare antisemitiska lagar; redan 1920 hade en *numerus clausus*-lag stiftats som begränsade judars tillträde till universitetsutbildning. När Förintelsen nådde Ungern år 1944 var judarna redan berövade alla normala politiska rättigheter. En halv miljon av Ungerns judar mördades i Nazitysklands förintelsläger. Hösten 1944 tog Pilkorsrörelsen regeringsmakten. Regimen mördade judar som ännu inte hade deporterats.

Vid andra världskrigets slut 1945 hörde Ungern åter till förlorarmakterna. Gränserna från Trianon återställdes med tillägget att Tjeckoslovakien fick ytterligare en liten bit av Ungern. Men detta var inte nog. Ungern tillhörde den sovjetiska inflytelsesfären enligt överenskommelsen mellan segrarmakterna i februari 1945 i Jalta på Krim. Med sovjetarmén kvar i landet sedan Ungern besegrats våren 1945 kunde kommunisterna manövrera ut övriga partier i kampen om den politiska makten. Efter att ha segrat i valet i maj 1949 kunde kommunistpartiet låta den ungerska riksdagen i augusti införa en författning som gjorde Ungern till en kommunistisk enpartistat med nära band till Sovjetunionen. Den 20 augusti 1949 utropades Folkrepubliken Ungern. "Folkrepublik" var det sovjetiska namnet för de stater i Östeuropa som efter 1945 ingick i sovjetväldet. Det politiska systemet kallades "folkdemokrati". (Östtyskland blev inte "folkrepublik" utan fick beteckningen Tyska Demokratiska Republiken (DDR).

Efter Stalins död 1953 och den nye sovjetiske ledaren Nikita Chrusjtjovs politik i tecknet av avstalinisering och fredlig samexistens med Västvärlden, lanserade den kommunistiska ledningen i Ungern reformer i tecknet av de nya signalerna från Moskva. Men därmed väcktes även en folklig, sovjetfientlig stämning i landet. Denna utveckling förlöpte parallellt med motsvarande process i Folkrepubli-

ken Polen. Då reformpolitiken där under år 1956 såg ut att stäckas genom påtryckningar från Moskva – vilket inte skedde, reformkommunisterna kunde bli kvar vid makten – demonstrerade den 23 oktober 1956 i Budapest stora folkmassor till stöd för reformkrafterna i Polen.

Demonstrationerna i Budapest i oktober 1956 möttes med väpnat våld av säkerhetspolisen med dödsoffer som följd, Det blev öppen kamp på gatorna i huvudstaden. Ungernrevolten, i själva verket en revolution, var ett faktum. Revolutionära råd upprättades runt om i landet, denna gång inte kommunistiska som under Béla Kun år 1919, utan nationalistiska. Reformkommunisten Imre Nagy som varit regeringschef redan 1953–1955 men tvingats ge vika för den stalinistiske ledaren för det ungerska kommunistpartiet Mátyás Rakosi och dennes hårdare linje, blev i tecknet av revolten åter regeringschef. Han stödde krav på återinförande av flerpartisystem – demokrati – och att Ungern skulle lämna Warszawapakten.

Sovjetunionen kunde inte acceptera regeringen Nagys linje, som i praktiken skulle innebära avlegitimering av den sovjetiska varianten av socialism och sönderfall av Warszawapakten. Den nye ungerske kommunistpartichefen János Kádár, som utsetts till posten under revoltens första dagar, fann för gott att tillkalla sovjetiska trupper. Upproret slogs ned. Ett par hundratusen ungrare flydde till Västeuropa, USA, Australien och Kanada. Nagy greps av sovjettrupperna. I likhet med de militära ledarna av upproret avrättades han två år senare.

János Kádár förde de första åren efter revolten en hård regim, men då partiets kontroll var befast anknöt han till Nagys reformistiska linje. 1963 utfärdades allmän amnesti. Kádár markerade att man inte behövde hylla kommunismen: ”Den som inte är mot oss är med oss”.

Ungern karaktäriserades efter år 1968 som ”den gladaste baracken i lägret”, det vill säga inom sovjetblocket. Skälet var att landet, vid samma tid som sovjetiska trupper krossade den så kallade våren i Prag, under Kádár lanserade marknadsekonomiska reformer inom ramen för det kommunistiska styret. 1968 lanserade regimen Kádár en ekonomisk reform som kallades NEM, den nya ekonomiska mekanismen, detta samtidigt som den ungerska armén bistod Sovjetarmén vid invasionen av Tjeckoslovakien och stoppandet av reformkommunism i det landet. NEM förvandlade Ungern till ett förvisso ganska fattigt men ändå konsumtionssamhälle. Kulturlivet blev friare och skönlitteratur, teater och film gav plats åt nationalistiska stämningar. I massmedia och böcker blev den samhällskritiska debatten allt öppnare

Ungern föregrep åren efter 1968 den politik som närmare tjugo år sedan skulle anammas av Sovjetunionens ledare Gorbatjov och när

den implementerades ledde till Sovjetunionens sönderfall och undergång. Den sovjetiska perestrojkan under 1980-talet hade föregåtts av NEM i Ungern. Bägge reformerna föranleddes av att planekonomin hade misslyckats. Planekonomin usla prestationer gick att mäta tack vare att det fanns en marknadsekonomisk omvärld som fungerade så mycket bättre att både makthavare och medborgare insåg och erkände faktum. Marknad var överlägset statlig planering när det gällde att åstadkomma välfärd. NEM var ett försök att införa marknadsmekanismer inom ramen för planekonomin, att skapa en socialistisk marknadsekonomi. Inslaget av plan blev i slutet av 1970-talet allt svagare i den ungerska ekonomin.

Ungerns utrikesminister Frigyes Puja formulerade år 1982, när NEM hade präglat det ungerska samhällslivet under drygt ett årtionde, att denna politik för att krönas med framgång förutsatte att det slutna sovjetblocket uppluckrades intill oigenkännlighet. Puja förklarade att om Ungern skulle kunna fortsätta att utvecklas måste de ekonomiska relationerna till Väst vara fria från störningar och byggas ut. Han underströk att Ungern hälsade utländska, det vill säga västliga, investeringar i den ungerska ekonomin.

I Ungern tilläts således genom NEM marknadsmekanismer, det vill säga privat och kooperativ produktion och försäljning inom jordbruk och hantverk. Efter en paus i reformprocessen i mitten av 1970-talet utvecklades den privata, marknadsinriktade ekonomin till flera områden. Den ungerska ekonomiska vetenskapens enfant terrible, Tibor Liska, hävdade att den planekonomi som de införda marknadselementen hade att fungera inom, där kommandon hade ersatts av "reglering", hade åstadkommit ett "preusseri" som bara gödde byråkraterna. Han ville ersätta detta med "entreprenörsocialism".

Liskas premiss var att samhället ägde allt samtidigt som all ekonomisk verksamhet skulle ske inom ramen för marknaden. Produktion och tjänster var samhällets egendom som kunde och skulle hyras ut till entreprenörer. Allt skulle vara marknad, inklusive sjukvård, utbildning och kulturliv. Säljaren-entreprenörens startkapital skulle vara hennes "sociala arvegods", det vill säga hennes andel av hela landets produktionsapparat och infrastruktur, plus hennes "moraliska kapital", det vill säga det som hon själv skapat genom sitt arbete.

Det "sociala" ägandet definierade Liska som ett produktionsmedel som vem som helst kunde hantera. Statliga potentiellt personliga/privata företag skulle få ett minsta nominellt kapitalvärde, ett utropspris som sattes vid den första auktionen och skulle återspegla den sannolika vinsten, under förutsättning att företaget hade arbetat seriöst.

I Liskas modell var "plan-marknaden" en marknad där tävlan avgör vem som har rätt och skyldighet att bedriva självständig ekonomisk

verksamhet med offentlig egendom. Entreprenörer in spe tävlar helt enkelt i vad som i vår terminologi kan kallas anbudsförfarande. I Liskas modell var det ett permanent anbudsförfarande där en företagare måste vara beredd att höja sitt bud när andra kom med nya.

En av Ungerns ledande ekonomer under den aktuella perioden, Janos Kornai, noterade att Liska visserligen hade fäst uppmärksamheten på det ömsesidiga beroendeförhållandet mellan ägande, urval och ekonomisk kontroll men glömde bort att entreprenörer är människor av ett särskilt slag: ”Med Liskas spelregler vet entreprenören inte huruvida hon redan i morgon kan bli av med sitt kapital därför att någon bjuder över. En sann entreprenör vill inte bara tjäna pengar utan vill också njuta av makten att kontrollera produktionsmedlen samt känna förtjusningen och prestige av att som företagare kunna fatta beslut.”

Liskas ”entreprenörsocialism” var i början av 1980-talet en del av NEM. Kolleger till Liska noterade att det ungerska samhället måste ändra värdesystemet på så sätt att stora ekonomiska inkomstskillnader accepterades. För att den ekonomiska reformpolitiken skulle krönas med framgång måste risktagande och tekniska och organisatoriska innovationer accepteras. Den befarade risk att bli av med företaget som Kornai varnade för måste elimineras.

Tibor Liska ville ersätta planekonomins dysfunktionalitet med ett system av privat företagsamhet utan privat ägande av produktionsmedlen. Detta var den intellektuella miljö som präglade Ungerns lösgörelse från kommunistiska dogmer under 1980-talet. Kommunistpartiets förankring i folkopinionen var svag. En opinionsundersökning år 1976 visade att om man hade fria val till parlamentet skulle ett socialdemokratiskt parti få 42 procent, ett kristdemokratiskt 27, ett bondeparti 17, ett konservativt 6. Kommunistpartiet skulle få 5 procent.

Den antikommunistiska ekonomiska politiken förenades med en antikommunistisk ideologi i kulturlivet och som grund för historiekulturen. Nederlaget mot osmanerna – ”turkarna” – i slaget vid Mohács år 1526 var det största traumat i den ungerska historiekulturen före Trianon år 1920 och nedsläendet av Ungernrevolten år 1956. Den senare händelsen var tabu i den offentliga ungerska debatten fram till slutet av 1980-talet. Emellertid beslöt regimen Kádár att celebrera 450-årsminnet av Mohács 1976. På slagfältet i södra Ungern skapades en minnespark i form av en stor begravningsplats där gravmonumenten var utformade som monumenten över de ungerska gravarna i Transsylvanien. I den lilla katalogen till minnesparken stod skrivet: ”Vi har rest ett monument över vårt sämre jag, det bittra förflutna då våra krafter var splittrade. Nu vill vi att Mohács skall bli en källa till sammanhållning och kreativ patriotism”. Vid samma tid

visades filmen *Trumpetaren* av János Rózsa, vilken handlade om kriget mot turkarna under 1600-talet. Det handlade om nederlag, men filmen gav budskapet att nationen kunde överleva också de mest fruktansvärda hemsökelse och resa sig efter att skenbart ha blivit förintad.

1976 var inte ett minnesår bara beträffande 1526. 1976 hade det gått jämnt tjugo år efter ungerrevolten 1956. Men att nämna detta offentligt var tabu. I Ungern spreds nu en frågelek som anknöt till Mohács och den drygt hundrafemtioåriga turkiska ockupationen men utan att uttryckligen nämna det anspelade på den pågående sovjetiska övermakten: ”Varför hatar vi inte turkarna? – De tvingade oss inte att fira slaget vid Mohács varje år, de tvingade inte oss att lära turkiska, och de sade aldrig att vi skulle leva i evig vänskap.”

Det mest uttalade uttrycket för en i sak antikommunistisk nationalism i Ungern var rockoperan *Kung Stefan* av Gábor Koltay. Den hade premiär i Budapest den 20 augusti 1983. Dagen var förvisso Folkrepubliken Ungerns grundningsdag men den var också, och det är poängen, Stefansdagen till äminnelse av kungen som hade infört kristendomen i Ungern år 1000. I operan framställdes övergången till kristendomen som en balansakt mellan Rom och Konstantinopel, som tävlade om inflytande i Centraleuropa. Kompromissmakaren kung Stefan framstod som en motsvarighet till kompromissmakaren mellan Moskva och Europa János Kádár. Berättelsen i operan är att Stefan valde fel när han införde kristendomen, en främmande lära, i Ungern. Sympatierna i operan är på Stefans motståndare Koppánys sida. Denne ville bevara Ungern fritt från främmande inflytande. År 1983 var det kommunismen som var den främmande läran. Partiledaren Kádár motsvarade Stefan.

I tecknet av de stora politiska förändringarna i Sovjetunionen i slutet av 1980-talet och det faktiska övergivandet av de sovjetiska anspråken på hegemoni över staterna i Centraleuropa intensifierades i Ungern utvecklingen mot att komplettera den redan existerande marknadsekonomin med politisk demokrati. Regimen valde att tillmötesgå de nationalistiska stämningarna i landet, vilka var en respons på vad befolkningen i Ungern upplevde som förtryck av de ungerska minoriteterna i första hand i Rumänien men även i Slovakien.

En mycket viktig drivkraft bakom den politik som slutligen ledde till gränsöppningen och kommunistregimens abdikation 1989 var således engagemanget för den ungerska befolkningen i grannstaterna Rumänien och Slovakien. Den kommunistiska regimen såg sig nödsakad att, om den ville behålla makten – vilket verkade möjligt ännu under år 1988 – gå de nationella, ja nationalistiska känslorna till mötes. Då var det nödvändigt att uppträda som ett slags skyddsmakt för de ungerska minoriteterna i grannstaterna.

I början av år 1989 anslöt sig Ungern till internationella konventioner om mänskliga rättigheter och asylrätt för politiska flyktingar. Man kunde åberopa dessa konventioner och tillåta att ungerska flyktingar från Rumänien stannade i Ungern. En konsekvens av detta var att den nymornade rättsstaten Ungern inte kunde ha kvar taggtrådsgränsen mot Österrike eller hindra människor från tredje land – det vill säga DDR – att fly över denna gräns.

Ungrarna som flydde från Rumänien – 1988 var de cirka 30 000 – kom från Transsylvanien. Där förberedde regeringen en så kallad ”systematisering” – Sistemalizarea – som i princip innebar att alla byar skulle urbaniseras och städerna ”moderniseras”. Därmed hotades det ungerska historiska kulturlandskapet i sig, och människorna tvingades att flytta in i Rumäniens torftiga motsvarighet till vad som i Sverige var känt som miljonprogrammet. De cirka två miljoner ungrarna i Transsylvanien var dessutom utsatta för samma repressioner som alla andra medborgare i Rumänien. Ungrarna både i Transsylvanien och i själva Ungern upplevde att hela den ungerska kulturen var hotad.

Redan år 1979 framhöll i den ungerska statstelevisionen Ungerns kulturminister Béla Köpeczi att Transsylvanien intog en särställning i den ungerska kulturen och i det ungerska historiemedvetandet tack vare att landsdelen till skillnad från andra delar av det historiska Ungern hade så många konkreta, synbara kvarlevor – städer, byar, byggnader – från Ungerns förflutna. Detta berodde på att Transsylvanien under turkväldet på 1500- och 1600-talen hade bevarat ett visst självstyre och till skillnad från centrala Ungern med Budapest inte råkat ut för systematisk förstörelse. Köpeczi var själv ungrare från Transsylvanien.

På detta sätt aktualiserades i slutet av 1980-talet i Ungern, då Sovjetunionen genomförde Gorbatsjovs perestrojka, glasnost och nya utrikespolitik, det nationella traumat ”Trianon” som fram till dess varit ett tabubelagt ämne. Fördraget från 1920 blev högst aktuellt i den ungerska politiken. Den 27 juni 1988 organiserade ungerska oppositionsgrupper på Hjältetorget i Budapest en demonstration mot Rumäniens förtryckspolitik mot ungrarna i Transsylvanien. Demonstrationen samlade närmare 100 000 människor.

Den ungerska befolkningens högst levande engagemang för ungrarna i grannländerna visade att de stora territorieförlusterna genom Trianonfördraget, som gjort flera miljoner ungrare till minoriteter i dessa grannländer, förblev synnerligen levande historia. Under den kommunistiska epoken, det vill säga fram till slutet av 1980-talet, kunde fördraget inte kritiseras öppet. Emellertid kunde inställningen till Trianon mätas i opinionsundersökningar inom ramen för forskningsprojekt. En undersökning år 1976 visade att 70 procent av re-

spondenterna kände bitterhet och ansåg att områdena med ungersk majoritetsbefolkning i Tjeckoslovakien och Rumänien borde återböras till Ungern.

Den inrikespolitiska utvecklingen påverkades direkt av Sovjetunionen. Hösten 1985 uppmanade Sovjetunionens ledare Michail Gorbatsjov Ungerns påtagligt åldrade ledare János Kádár att hitta ”en värdig efterträdare”. Men då Kádár ändå satt kvar sände Gorbatsjov till Budapest chefen för KGB Vladimir Krutjov. Denne talade flytande ungerska och hade tjänstgjort på Sovjetunionens ambassad i Budapest under Ungernrevolten 1956. Krutjov kom till den ungerska huvudstaden lagom till det ungerska kommunistpartiets konferens i maj 1988. Man avsatte János Kádár. Han efterträdes som partichef av premiärministern Károly Grósz, vilket bevarade en viss kontinuitet i den högsta ledningen.

Det betydelsefulla för utvecklingen under de följande två åren var att en stor del av medlemmarna av den styrande politbyrån byttes ut och efterträddes av utpräglad reforminställda krafter. Miklós Nemeth, som förespråkade fortsatta marknadsekonomiska reformer, blev regeringschef i november 1988. Det avgörande var emellertid att reformkommunisten Imre Pozsgay kunde formulera en klart nationalistisk politik.

Pozsgay hade en lång karriär i kommunistpartiet bakom sig, men han var omstridd. Under en kort tid som kulturminister i mitten av 1970-talet och därefter som ledare för partiets ”opolitiska” massorganisation Patriotiska folkfronten etablerade han nära kontakter mellan partiledningen och nationalistiska författare. Efter avsättningen av Kádár i maj 1988 blev Pozsgay medlem av partiets styrande organ, Politbyrån, och på hösten blev han minister i Nemeths nya regering. Han gav intervjuer i västlig press där han kritiserade förtrycket av de tre miljoner ungrarna i grannstaterna Rumänien, Tjeckoslovakien, Jugoslavien och Sovjetunionen. Till yttermera visso förklarade Pozsgay att revolten 1956 hade varit ett legitimt folkligt uppror.

Ungern hade utan större åthävor under år 1988 lugnt och fredligt fortsatt med att avveckla det kommunistiska ekonomiska och politiska systemet. Mentalt hade större delen av folket lämnat sovjetblocket. Sommaren 1989 inträffade två händelser som mycket konkret visade att en ny tid var inne.

Den 16 juni fick kvarlevorna av regeringschefen från Ungernrevoltens tid Imre Nagy statsbegravning i Budapest. Ceremonin ägde rum på Hjältetorget inför 250 000 tusen människor. Hjältetorget ligger i slutet på Budapests paradgata Andrásy ut vid ingången till stadsparken. Hjältetorget och stadsparken är ägnade minnet av Ungerns historia, Ungern från tiden före Trianon. Det anlades i samband

med firandet år 1896 av att det var 1000 år sedan ungrarna under sin hövding Árpád kom till den pannoniska slätten och grundade en stat som blev Ungern. Slottet i parken har som förebild ett palats i Nagyvárad i Transsylvanien (idag Oradea i Rumänien). Hjältetorget har i mitten av en halvcirkel en 36 meter hög kolonn som omges av kolonner med statyer av fjorton kungar och hjältar i Ungerns historia. På ena sidan av torget finns Konstpalatset och på den andra Museet för de sköna konsterna.

Begravningsceremonin på Hjältetorget den 16 juni 1989 placerade in ledaren från Ungernrevolten år 1956, Imre Nagy, i den storunger-ska hjältesagan. Begravningen av Nagy innebar slutet på en epok, de trettio år av amnesi, minnesförlust, som rått i landet efter nedsläendet av revolten 1956. Nagys svarta katafalk tornade upp sig bakom sex korintiska kolonner som pryddes av svarta fanor. Ovanför Nagys katafalk stod på trapporna upp till monumentets mitt fem kistor med kvarlevorna av fem ledare för revolten som i likhet med Nagy hade dömts till döden och avrättats år 1958. En sjätte kista, som var tom, representerade 300 frihetskämpar som hade avrättats direkt när upproret slogs ned 1956.

Kommunistpartiet innehade sommaren 1989 fortfarande regeringsmakten men det var inte regimen som arrangerade begravningen och minnesceremonin. Ansvarig var den året innan bildade Kommittén för historisk rättvisa, en av de organisationer som trätt fram då regimen år 1988 tillät civilsamhället att göra sig gällande; samma år bildades också miljörelsen Duna kör (Donaucirkeln), vilken försökte hindra uppförandet av en kraftverksdamm över Donau i ett ungersk-slovakiskt projekt.

Ceremonin på Hjältetorget den 16 juni började klockan 9 på morgonen med att de tillströmmande människomassorna defilerade förbi Nagys katafalk och de sex kistorna och lade ned kransar och blommor. Klockan halv två började kyrkklockorna ringa i hela Ungern, fabrikernas visslor att ljuda och bilförarna att tuta. Detta följdes av en tyst minut i hela landet. Över Hjältetorget ljöd först Ungerns nationalsång. Därefter läste man högt ur ett tal till nationen som Imre Nagy hade hållit under revolten. Några överlevande från upproret vittnade om sina upplevelser.

Den siste talaren på Hjältetorget den 16 juni 1989 var inte någon veteran från 1956. Det var en skäggprydd 29-åring. Hans namn var Viktor Orbán. Han var en av grundarna av ett nytt politiskt parti, Fidesz (Fiatal Demokraták Szövetsége, Ungdemokraterna). Partiet grundades den 30 mars 1988, vid en tid när civilsamhället i Ungern tilläts organisera sig politiskt. Orbán gjorde sig till talesman för den unga generationen som var beredd att ta över makten i Ungern. I sitt

tal krävde han införande av demokrati, fullständigt oberoende för Ungern och tillbakadragande av de sovjetiska militära förbanden från Ungern. Talet, som gjorde Orbán känd inte bara i hemlandet utan också i väst, bidrog genom att klart och tydligt formulera vad många ungrare kände, till den hastiga utvecklingen mot demokrati i Ungern de följande månaderna.

Massmötet på Hjältetorget sändes direkt av den ungerska statstelevisionen. TV sände direkt också själva begravningen. En ungersk författare, Péter György, hävdar att Nagys begravning var det första exemplet på televisionens stora roll under omvälvningen i Centraleuropa 1989. Viktor Orbáns tal raserade alla tabun när det gällde offentlig debatt: enpartiväldet, underkastelsen under Sovjetunionen och Ungernrevolten 1956. Detta gjorde den 16 juni 1989 till en vändpunkt i efterkrigstidens ungerska historia.

Den Viktor Orbán som 1989 talade glödande om demokrati och frihet hade utbildats vid universitet i England på stipendium från finansmannen George Soros stiftelse i Ungern. György Soros föddes i en judisk familj i Budapest 1930. Familjen överlevde kriget. György utvandrade och blev under namnet George 1947 student vid London School of Economics. Han gick på föreläsningar av filosofen Karl Popper. Denne hade just gett ut sin stora vidräkning med totalitarismen, ”Det öppna samhället och dess fiender”. Poppers student George Soros flyttade 1956 till New York och började som praktiserande ”popperian” ägna sig åt börsaffärer. Han byggde upp en enorm förmögenhet. 1980 inledde han sitt popperianska korståg i Östeuropa. Det var fråga om att investera i humankapital.

1984 grundade Soros en filantropisk stiftelse i Ungern. Den fick bära upphovsmannens namn därför att den kommunistiska regeringen inte ansåg sig kunna tillåta namnet ”Open Society”. Efter murens fall grundade Soros ”Open Society”-stiftelser i det gamla Östblocket och 1992 Central European University i Budapest. Dess uppdrag var att utbilda en ny generation samhällsvetare och humanister från de före detta kommunistiska staterna i det öppna samhällets anda. I den ursprungliga Sorosstiftelsens uppdrag åren 1984–1989 ingick att ge stipendier åt studenter i Ungern, Polen och Tjeckoslovakien för studier vid universitet i väst. En av dessa stipendiater var således Viktor Orbán.

Den 6 juli 1989 rehabiliterades Nagy officiellt när högsta domstolen förklarade att dödsdomen år 1958 hade varit rättsvidrig. Samma dag avled den förre kommunistledaren János Kádár, mannen som en gång i tiden först hade haft skurkens roll vid nedsläendet av upproret 1956 men sedan hade kommit att förknippas med den ungerska ”gulaschsocialismen” och därför åtnjutit viss popularitet. Kádárs lik lades på lit de parade i kommunistpartiets centralkommittés byggnad, det så kallade Vita huset vid Donau på Pestsidan i huvudstaden.

Den andra viktiga händelsen sommaren 1989 inträffade den 19 augusti. På aftonen inför Stefansdagen i Ungern den 20 augusti avlöpte den så kallade Paneuropeiska picknicken på gränsen mellan Ungern och Österrike i närheten av staden Sopron. Picknicken kom till efter en överenskommelse mellan ledaren för Paneuropeiska union Otto von Habsburg, son till den siste kejsaren av Österrike och kungen av Ungern, och Ungerns regering. Symboliskt var tilldragelsen en både nostalgisk och förhoppningsfull hyllning till det gamla centraleuropeiska imperiet Österrike-Ungern. Gränsen stod öppen under flera timmar och östtyskar på semester i Ungern kunde passera in i Österrike. Redan i maj hade ungerska nyhetsmedia spritt bilden av hur Ungerns utrikesminister Gyula Horn, efter överenskommelse med Österrikes utrikesminister Alois Mock, klippte sönder taggtråden vis gränsen som markerade Järnridån.

Sommaren 1989 stod Ungerns kommunistiska regering för nedrivning av gränshinder och för öppna gränser. Den 11 september öppnades gränsen till Österrike helt. Tiotusentals östtyskar, som ju fritt kunde resa in i Ungern genom Tjeckoslovakien, passerade gränsen. Östtyskar i Tjeckoslovakien tog sin tillflykt till Västtysklands ambasad i Prag. Regimen i DDR gick med på att dessa östtyskar fick resa i stängda tåg genom Östtyskland till Västtyskland. Sedan följde öppnandet av muren i Berlin den 9 november och ”sammetsrevolutionen” i Tjeckoslovakien i november-december. Då hade Ungern redan hunnit avskaffa det kommunistiska styret.

Under hösten 1989 avvecklade den ungerska kommunistregimen sig själv. En ny tillfällig konstitution återinförde flerpartisystemet. Samma dag som Ungerns parlament antog den nya konstitutionen bytte staten namn till Republiken Ungern. Den 23 oktober avgick kommunistregimen. Allmänna val utlystes till våren 1990.

Den 25 mars och 8 april 1990 hölls riksdagsval i Ungern. 386 mandat stod på spel. Det nya borgerliga nationalistiska partiet Ungerskt demokratiskt forum (MDF) fick 164 mandat och bildade regering tillsammans med Småbrukarpartiet som fick 44 mandat och Kristdemokratiska partiet, som fick 21 mandat. Oppositionen utgjordes av det liberala borgerliga Fridemokratiska partiet med 92 mandat, Socialistpartiet (de f.d. kommunisterna) med 33 mandat samt Ungdemokraterna, med 21 mandat. Ledare för Fidesz var Viktor Orbán, känd för sitt flammande frihetstal vid Imre Nagys begravning sommaren 1989 och en man som vid denna tid framstod som en demokratiskt lagd politiker bland andra och som en efterföljare till den urbanistiska – läs liberala – traditionen i ungersk politik under mellankrigstiden.

Ungerns nya regering med juristen József Antall som regeringschef och historikern Géza Jeszensky som utrikesminister slog in på en nationalistisk linje med direkt hänvisning till Trianon-traumat, det vill säga Ungerns förlust av stora landområden 1920 till Rumänien, Tjeckoslovakien och Serbernas, kroaternas och slovenernas kungarike (Jugoslavien). Regeringsdeklarationen den 23 maj vände sig till ”alla ungrare”, således även till den ungerska befolkningen i grannstaterna. Kartor över Ungern inom 1914 års gränser distribuerades vid denna tid överallt i landet.

Inför sjuttioårsdagen den 4 juni 1990 av Trianonfördraget förklarade regeringschefen Antall att Ungern fortfarande fördömde fördraget men inte ämnade försöka att med våld ändra gränserna. Den ungerska regeringen tog emellertid på sig ansvaret för femton miljoner ungrare i Europa och var förpliktigad att ge dem alla sitt stöd. Ungern hade 1990 tio miljoner invånare. De övriga fem miljonerna levde, som ovan markerats, i Rumänien, Tjeckoslovakien, Ukraina och Jugoslavien. 1991 skapade den ungerska regeringen ett sekretariat för de ungerska minoriteterna i utlandet. 1992 förklarade utrikesminister Jeszensky att de ungerska minoriteterna i grannstaterna borde ha rätt till regional autonomi.

Perioden efter valet 1990 präglades fram till 2010 av växlingar vid makten mellan borgerliga nationalistiska regeringar och socialistiska-liberala koalitionsregeringar. Den borgerliga regeringen under Antall fick se bruttonationalprodukten sjunka, reallönerna minska och arbetslösheten stiga, till 12 procent; detta i en stat som under den kommunistiska tiden inte känt till arbetslöshet. I valet 1994 segrade socialisterna. De bildade en koalitionsregering med de liberala Fri-demokraterna. De ekonomiska problemen löstes inte. I valet 1998 segrade Fidesz som tog 148 av de 386 mandaten. Partiledaren Viktor Orbán blev chef för en koalitionsregering där MDF och Småbrukarpartiet ingick.

Viktor Orbán deklarerade som nybliven regeringschef 1998 att västlig liberalism inte passade för Ungern. Den nya ungerska regeringen engagerade sig aktivt för att ungrarna i Transsylvaniens huvudstad Cluj-Napoca (Kolozsvár) skulle få ett statligt universitet. Kabinettssekreteraren Zsolt Nemeth förklarade att engagemanget var helt på sin plats eftersom det ungerska folkets gränser inte sammanföll med staten Ungerns gränser. En forskare vid Institutet för centraleuropeiska studier i Budapest, Gusztáv Molnár, föreslog att Transsylvanien skulle tillåtas avsöndra sig från Rumänien, eftersom ungrarna (och tyskarna) i Transsylvanien till skillnad från rumänerna hade en arbetsetik och ett demokratiskt sinne som stämde överens med europeiska traditioner.

Viktor Orbáns första regering lyckades inte lösa Ungerns ekonomiska problem på ett sätt som tillfredsställde folkflertalet. Från valet 2002, genom valet 2006 och fram till valet 2010 styrde socialistpartiet med stöd av Fridemokraterna landet. Fram till 2009 var socialistpartiets ledare Ferenc Gyurcsány premiärminister. Han höll år 2006 ett hemligt tal där han betonade att "vi" hade vilsefört och lurat befolkningen beträffande det svåra ekonomiska läget. När innehållet i Gyurcsánys tal läcktes till allmänheten tvingades han avgå. Han efterträddes som regeringschef av en icke misskrediterad partibroder. Detta kunde inte hindra att uppfattningen spreds att den socialistiska regimen var genomkorrumperad. Manegen krattades för Viktor Orbáns populistiska offensiv och förkrossande seger i valet 2010.

Då Fidesz vann riksdagsvalet och dess ledare Viktor Orbán för andra gången bildade regering år 2010 kom Trianon tillbaka i politiken med kraft. Parlamentet antog en lag om att ge etniska ungrare i grannländerna ungerskt medborgarskap. Den 4 juni, datum för Trianonfördraget av år 1920, instiftades som "Dagen för nationell samhörighet".

Den ungerska lagen om Trianondagen, "Lag nr 45 år 2010", konstaterar i preambeln att fredsfördraget den 4 juni 1920 var en av de största tragedierna i Ungerns historia; att det stympade det historiska Ungern; förde in det ungerska folket under flera staters jurisdiktion; och hade orsakat politiska, ekonomiska, legala och psykologiska problem som fortfarande var olösta. Artikel 1 inleds:

Ungerns nationalförsamling uttrycker sin högaktning för alla de människor och deras församlingar och ledare, och minnet av dem, vilka – efter den orättfärdiga och orättvisa stympningen av det ungerska folket som främmande makter åstadkom den 4 juni 1920 – genom sina uppoffringar och prestationer har gjort det möjligt för det ungerska folket att återvinna sin intellektuella och ekonomiska styrka och förmått att överleva de historiska tragedier som följde /efter 1920/.

Artikel 3 inleds:

Ungerns nationalförsamling förkunnar att alla det ungerska folkets medlemmar och församlingar som lyder under andra staters jurisdiktion tillhör det enda ungerska folket, vars samhörighet över /stats/gränserna är verklighet och samtidigt är en definierande beståndsdel i ungrarnas individuella och kollektiva identitet.

Den ungerske historikern András Gerő återgav texten och citerade parlamentsledamoten László Kövérs ord att nu förlorade uttrycken "inom gränserna" och "bortom gränserna" sin mening: "Det finns endast en ungersk värld och ett ungerskt folk. Det finns bara ungrare

och varje ungrare är ansvarig för alla andra.” Gerő kommenterade att Trianonfördraget genom lagen 2010 hade gjorts obsolet utan att det skedde några gränsändringar.

Emellertid fann Gerő anledning att modifiera sin slutsats när Ungerns grundlag år 2012 begåvades med ett nationellt credo, vilket förkunnade att Ungerns självbestämmande upphörde den 19 mars 1944 (då Tyskland ockuperade sin allianspartner Ungern). Han hävdade: ”Detta uppvärderar implicit Horthy-erans revisionistiska tänkande och den politik som utvecklade och använde Trianon-berättelsen, precis det som lagen 2010 ville övervinna”. (Amiral Miklós Horthy var Ungerns riksföreståndare 1 mars 1920 – 16 oktober 1944).

I valet 2014 segrade Fidesz åter och kunde fortsätta på sin politik att använda statstelevisionen som propagandainstrument för regimen och undergräva domarkårens självständighet, åtgärder som kritiserades internationellt.

Viktor Orbáns politisering av historien och uppammandet av nationalistiska stämningar riktade sig inte bara mot grannstaterna utan påverkade också attityderna mot romer och judar i Ungern. Den politiska propagandan om ”samhörighet” byggde på en mycket aktiv glömskepolitik beträffande Ungerns antisemitiska 1900-talshistoria i förening med ett selektivt politiskt bruk av historien. Orbáns propaganda dolde och bortförklarade allt det som ledde till Trianon, nämligen den ungerska entusiasmen vid krigsutbrottet år 1914 och vägran att inse och ta ansvar för konsekvenserna av det ungerska kungarikets undergång 1918 samt de konfliktfyllda åren mellan 1920 och 1989 med antisemitism, ungersk expansionspolitik under andra världskriget och kommunistiskt förtryck.

Den ungerske, i Österrike verksamme, journalisten Paul Lendvai höll hela den politiska klassen i Ungern ansvarig för ungrarnas fixering vid tesen att de var oskyldiga offer för en grym omvärlds missdåd. Högern hade hållit myten om Trianon vid liv och vänstern hade sopat hela historien under mattan. Vänsterns passivitet hade lett till att den aggressiva högernationalismen kunnat frodas och utvecklas utan att möta motstånd.

Den 15 mars 2018, på 170-årsdagen av Ungerns uppror mot Österrike 1848, höll Viktor Orbán tre veckor före det stundande riksdagsvalet ett tal där han direkt kopplade flyktingfrågan i Europa efter 2015 till Trianon. Han förkunnade att idag, hundra år efter Trianon, fanns krafter som ville ge resten av Ungern åt främlingar, vilka på några decennier skulle absorbera ungrarna. Budskapet var att det som hade skett 1920 endast var början till Ungerns undergång. Nu skulle den fullbordas genom att EU skulle tvinga Ungern att ta emot flyktingar från Asien och Afrika.

I riksdagsvalet den 10 april 2018 vann Fidesz närmare 50% av rösterna och kunde tack vare vallagarnas utformning erhålla absolut majoritet i parlamentet. I juni 2018 uppfördes rockoperan "Trianon" i Budapest på Hjältetorget, som skapades 1896 vid Ungerns tusenårsminne av besittningstagandet av landet. Statyerna på Hjältetorget erinrar om Störungern. Rockoperans regissör var Gábor Koltay. Därmed fullbordade Koltay 25 år efter "Kung Stefan" sin berättelse om Störungern. Trianontraumat aktualiserades inför minnesåret 2020.

Den 13 april 2019 meddelade den ungerska nättidningen Daily News att Ungern ska resa ett monument över fredsfördraget i Trianon 1920 inför hundraårsdagen den 4 juni 2020. Monumentet ska invigas den 31 maj 2020. Det ska utformas som en 100 meter lång nedsänkt ramp längs Alkotmánygatan som förbinder Frihetstorget med Kossuthtorget och parlamentsbyggnaden i Budapest. Rampen blir fyra meter bred. I ena änden ska ställas ett sönderslaget granitblock. Detta ska symbolisera stympningen av det ungerska folket genom fredsfördraget i Trianon 1920.

I mitten av Trianonmonumentet ska en evig låga brinna. På rampens två sidor skall ristas in namnen på tolv tusen städer och byar i Kungariket Ungern, med de namn som de hade år 1913. Namnräckan ska omfatta både orter som "togs bort genom fredsfördraget" och orter som blev kvar i Ungern efter 1920. Daily News skriver: "Monumentet kommer tack vare detta att symbolisera det ungerska folkets odelbara samhörighet."

Viktor Orbán är i Paul Lendvais skildring av utvecklingen efter 1989 Ungerns onda genius, en politisk kameleont som från att ha varit en radikal regimkritiker och glödande demokrat under kommunistregimens sista år bytte skepnad till populistisk självhärskare. Ungern har trettio år efter kommunistregimens försvinnande 1989 åter en auktoritär regim. Trettioårsminnet är dystert.

År 1982 publicerade den ungerske teaterkritikern Tamas Tarjan en essä med rubriken "Därhuset". Han recenserade en uppsättning i Budapest av Peter Weiss pjäs om franska revolutionen "Marat/Sade". Den ungerske regissören János Acs framställde mentalpatienterna som politiska fångar och lyckades på detta sätt enligt Tarjan föra tankarna till faktiska händelser i Centraleuropas nutidshistoria som Ungernrevolten 1956 och den pågående solidaritetsrörelsen i Polen (essän var skriven 1981). Som avslutning på denna betraktelse om Ungern vid trettioårsminnet av händelserna år 1989 väljer jag att citera Tarjans beskrivning av "Marat/Sade" i Budapest 1981:

Mot slutet av föreställningen kollapsar mentalsjukhusets väggar. Tolkningen uttrycker emellertid inte alls någon triumf, att patienterna skulle vakna till medvetande och hylla revolutionen.

Människor som under så lång tid har försmäktat i fångenskap är inte längre i stånd att vinna frihet för sig själv eller för andra. Hoptryckta till en enda massa kommer emellertid förr eller senare denna grupp att utnyttja sin styrka och hämnas lidandet. Härolden står ensam med en gatsten i handen: han snyftar.

Litteratur

Kristian Gerner, *The Soviet Union and Central Europe in the Postwar Era. A study in Precarious Security*. Aldeshot, Hunts: Gower 1985.

Kristian Gerner, "Trianon – levande historia i Ungern"-*Historielärarnas Förenings Årsbok* 2019

Kristian Gerner, *Viktor Orbán og Trianon-fredens spor i ungarsk historiebrug*
<https://baggrund.com/>

András Gerő, *A Hungarian National History Book*: Budapest, Institute of Habsburg History 2015.

Paul Lendvai, *Hungary Between Democracy and Authoritarianism*. New York: Columbia University Press 2012.

Författarpresentation

Kristian Gerner

Kristian Gerner är professor emeritus i historia. Hans forskningsområde är Centraleuropas och Rysslands historia och han har bland annat publicerat *The Soviet Union and Central Europe in the Postwar Era. A Study in Prefarious Security* (1984,1985), *Centraleuropas historia* (2004) och *Rysslands historia* (2011).

Ingmar Karlsson

Ingmar Karlsson är före detta ambassadör och författare till mer än 20 böcker. För sitt författarskap har han blivit hedersdoktor i teologi vid Lunds universitet och i filosofi vid Linnéuniversitetet i Växjö. Han har tilldelats Vitterhetsakademiens guldjetong för ”ett inkännande författarskap som vidgat våra kunskaper om Europas och Mellanösterns folk och kulturer”. 2002 erhöll han Smålands Akademis Dag Hammarskjöldpris, 2007 Sydsvenska Dagbladets Europapris och 2012 Natur och Kulturs Johan Hansson-pris. Som minister på svenska ambassaden i Bonn 1987–1992 upplevde Ingmar Karlsson på plats murens fall och den tyska återföreningen.

Martin Sabrow

Martin Sabrow är professor i historia vid Humboldt-universitetet i Berlin och direktör för Leibniz-Zentrum für Zeithistorische Forschung Potsdam. Han har bland annat publicerat *Zeitschichte schreiben. Von der Verständigung über die Vergangenheit in der Gegenwart* (2014) och *Erich Honecker. Das Leben davor 1912–1945* (2016).

Barbara Törnquist-Plewa

Barbara Törnquist-Plewa är Fil dr i slavistik, professor i Öst- och Centraleuropastudie vid Lunds universitet och var under åren 2005–2017 föreståndare för Centrum för Europaforskning. Hennes forskning har en tvärvetenskaplig karaktär och handlar om Öst- och Centraleuropas historia, politik och kultur med fokus på Polen, Vitryssland och Ukraina. Hon har ett särskilt intresse för frågor gällande nationella identiteter, kulturellt minne och Öst och Centraleuropas relation till EU. En av hennes viktigaste publikationer är: *Whose Memory? Which Future? Remembering Ethnic Cleansing and Lost Cultural Diversity in Eastern, Central and Southeastern Europe*, London-New York 2016

Slutkommentarer

- 1 Hugo, Victor (1915). *Littérature et Philosophie mêlées*. Paris: Nelson, Éditeurs, s. 195.
- 2 Gerould, Daniel (1992). *Guillotine. It's Legend and Lore*. New York: Blast Books, s. 14, 23.
- 3 Guillotins bidrag bestod i att han på hösten 1789 föreslog för Nationalförsamlingen att man skulle låta konstruera en särskild mekanism som kunde assistera bödeln i samband med halshuggningar för att undvika de många misshugg som var vanliga i detta sammanhang. Förslaget gjorde honom snabbt berömd i Paris och hans ännu inte existerande maskin döptes snabbt i folkmun till "guillotine". Det var dock först på våren 1792 som Nationalförsamlingen beslöt sig för att gå vidare med Guillotins förslag på grund av den höga arbetsbelastningen på bödeln i Paris, Charles-Henri Sanson. Den första avrättningen med giljotin ägde rum i april samma år. Gerould (1992), s. 13–14.
- 4 Hertle, Hans-Hermann (1996). *Der Fall der Mauer. Die unbeabsichtigte Selbstauflösung des SED-Staates*. Opladen: Westdeutscher Verlag, s. 180–187.
- 5 Almgren, Bengt, Isaksson, David, Tallerud, Berndt & Thorbjörnsson, Hans (2014). *Prio S Historia*. Stockholm: Sanoma, s. 512–513; Hildingsson, Kaj & Hildingsson, Lars (2011). *Levande historia 7–9*. Stockholm: Natur & Kultur, s. 391; Ivansson, Elisabeth & Tordai, Mattias (2012). *SOS Historia*. Stockholm: Liber, s. 381; Nilsson, Erik, Olofsson, Hans & Uppström, Rolf (2013). *Utkik Historia 7–9*. Malmö: Gleerups, s. 277.
- 6 Karlsson, Klas-Göran (2017). "Historiska jubileer – det förflutna som förbannelse eller livgivare. Om vår fascination för de jämna åren", *Statsvetenskaplig Tidskrift*, Årg. 119, Nr. 4, s. 647.
- 7 Ibid, s. 647, 650.
- 8 Stråth, Bo (2010). "Historiska jubileer är politiska manifestationer", *Historisk Tidskrift*, Årg. 95, Nr. 1, s. 196–199. Citat på s. 199.
- 9 Institut für interdisziplinäre Konflikt- und Gewaltforschung (2018). *MEMO – Datenbericht*. Bielefeld: IKG, s. 5.
- 10 Se, till exempel, Holtmann, Everhard & Jaek, Tobias (2015). "Was denkt und meint das Volk? Deutschland im dritten Jahrzehnt der Einheit", *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Jahrgang 65, Nr. 33–34, s. 37.
- 11 Decker, Oliver, Kiess, Johannes, Schuler, Julia, Handke, Barbara & Brähler, Elmar (2018). "Die Leipziger Autoritarismus-Studie 2018. Methode, Ergebnisse und Langzeitverlauf", *Flucht ins Autoritäre. Rechtsextreme Dynamiken in der Mitte der Gesellschaft* (red. Decker, Oliver & Brähler, Elmar). Gießen: Psychosozial-Verlag, s. 75.
- 12 Hartmann, Greta & Leistner, Alexander (2019). "Umkämpftes Erbe. Zur Aktualität von „1989“ als Widerstandserzählung", *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Jahrgang 69, Nr. 35–37, s. 21–24.
- 13 Centrum Badania Opinii Społecznej (2016). *Świadomość historyczna Polaków*. Warszawa: CBOS, s. 12.
- 14 Enstaka ansträngningar, paradoxalt nog från den högerkonservativa sidan, att mobilisera en 89-generation hade ingen framgång. Se Roland Bubik (utg.), *Wir '89er. Wer wir sind und was wir wollen*, Berlin 1995. Se Susanne Gaschke, Claus allein zu Haus. Die 89er-Generation stellt sich vor in zwölfacher Gestalt, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 27 jan. 1996. Även den programmatiska titeln för en studie av Claus Leggewie, som motsäger detta resultat, sätts i sitt sammanhang: "Die 89er werden zerredet, bevor sie richtig als politische Generation zur Welt gekommen sind." Claus Leggewie, *Die 89er. Portrait einer Generation*, Hamburg (1995), s. 300.
- 15 Se Michael Hacker/Stephanie Maiwald/Johannes Staemmler, Dritte Generation Ost. Wer wir sind, was wir wollen, in: dies. et al. (utg.), *Dritte Generation Ost. Wer wir sind, was wir wollen*, Berlin (2012), s. 9–16, här s. 13.
- 16 Linda Bunckenburg, *Jugend im Aufbruch. Wendejugendliche erinnern sich an ihren Herbst 1989*, i: ibid., s. 39–46, här s. 39f.
- 17 Dienstbesprechung beim Minister für Staatssicherheit (utdrag), 31 aug. 1989, citat från Armin Mitter/Stefan Wolle (utg.), *Ich liebe euch doch alle! Befehle und Lageberichte des MfS, Januar–November 1989*, Berlin (1993), s. 113–140, här s. 125.
- 18 Citat från Hans-Hermann Hertle/Gerd-Rüdiger Stephan, *Das Ende der SED: Die letzten Tage des Zentralkomitees*, Berlin (2012), s. 79.
- 19 Renate Rauch, "November 1989. Vor und hinter dem Brandenburger Tor", *Sonntag*, 19 november 1989.
- 20 Erwin Häckel, "Vorsicht mit den Worten", 12 jan. 1990, (<http://www.zeit.de/1990/03/vorsicht-mit-den-worten>).
- 21 Citat från Ehrhart Neubert, *Unsere Revolution. Die Geschichte der Jahre 1989/90*, München–Zürich, (2008), s. 234.
- 22 Uwe Tellkamp, "Lichtmaschinen" i Renatus Deckert (utg.), *Die Nacht, in der die Mauer fiel. Schriftsteller erzählen vom 9. November 1989*, Frankfurt/M., (2009), s. 61–72, här s. 66.
- 23 "Rede des Genossen Egon Krenz. Generalsekretär des Zentralkomitees der SED", *Neues Deutschland*, 19 oktober 1989.
- 24 Theo Sommer, "Schafft Krenz den neuen Anfang? Seine schwierige Aufgabe: Aufräumen, Abräumen, Umräumen", *Die Zeit*, 27 oktober 1989.
- 25 Joachim Bölke, "Adieu", *Der Tagesspiegel*, 3 november 1989.
- 26 Christa Wolf vid den stora demonstrationen i Berlin den 4 november 1989, i Konrad H. Jarausch/Helga A. Welsh (utg.), *Deutsche Geschichte in Dokumenten und Bildern*, Band 10, *Ein Deutschland in Europa 1989–2009*, Deutsches Historisches Institut Washington, DC 2003–2012, (http://germanhistorydocs.ghi-dc.org/pdf/deu/Chapter1_Doc7German.pdf).
- 27 Jfr. Martin Sabrow, "Wende' oder Revolution"? Zur Debatte um den Umbruch 1989/90" i Wolfgang Küttler/Matthias Middell (utg.), *Nation und Revolution. Ernst Engelberg und Walter Markov zum 100. Geburtstag*, Leipzig (2011), s. 45–56; Martin Sabrow, "Wem gehört '1989'?", i Martin Sabrow (utg.), *Bewältigte Diktaturvergangenheit? 20 Jahre DDR-Aufarbeitung*, Leipzig (2010), s. 9–20.
- 28 Ett exempel är Dietrich Löffler, "Als der Stein ins Rollen kam. Aus Dokumenten des Aufbruchs wurden Zeugnisse des Zusammenbruchs", *Die Zeit*, 28 september 1990. Se även Ilko-Sascha Kowalczyk, *Endspiel. Die Revolution von 1989 in der DDR*, München (2009), s. 536f.
- 29 Carola Heimann, "Ehrlichkeit und Wende", *BZ am Abend*, 8 november 1989.
- 30 "Unsere Meinung: Wende in Prag", *Der Tagesspiegel*, 25 november 1989.
- 31 Landolf Scherzer, *Der Erste. Protokoll einer Begegnung*, Rudolstadt 1988.
- 32 Landolf Scherzer, "Das letzte Gefecht. Wie der SED-Sekretär Hans-Dieter Fritschler die Wende in der DDR erlebt", *Die Zeit*, 12 januari 1990.
- 33 Rainer Eppelmann/Robert Grünbaum, "Sind wir die Fans von Egon Krenz? Die Revolution von 1989/90 war keine 'Wende'", *Deutschland Archiv* 5/2004, s. 864–869, här s. 869. I sin första publicering i eget namn i det återförenade Tyskland hade Eppelmann själv använt ordet "vändpunkt" i titeln: *Wendewege. Briefe an die Familie*, Bonn (1992).
- 34 Elke Kimmel, "20 Jahre friedliche Revolution und deutsche Einheit", *Deutschland Archiv* 3/2008, s. 523ff., här s. 523.
- 35 Annette Simon, "Wende? Revolution! 1989 geschah in der DDR eine Revolution, keine Wende. Warum hat sich dieser Begriff im Alltag trotzdem durchgesetzt?", *Die Zeit*, 23 oktober 2014.
- 36 Rainer Eckert, "Gegen die Wende-Demagogie – für den Revolutionsbegriff", *Deutschland Archiv* 6/2007, s. 1084ff., här s. 1084.
- 37 Michael Richter, "Die Wende. Ein Plädoyer für eine umgangssprachliche Benutzung des Begriffs", *Deutschland Archiv* 5/2007, s. 861–868, s. 862.

- 38 Se Bernd Lindner, "Begriffsgeschichte der Friedlichen Revolution. Eine Spurensuche", *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 24–26/2014, s. 33–39, här s. 36.
- 39 "Wir arbeiten für eine friedliche Revolution. Egon Krenz antwortete auf Fragen der Welpresse", *Neues Deutschland*, 18 november 1989. Även Krenz första bokutgivning efter SED-regimens slut använder revolutionsbegreppet i titeln: *Wenn Mauern fallen. Die friedliche Revolution. Vorgeschichte – Ablauf – Auswirkungen*, Wien (1990).
- 40 Tobias Hollitzer, "15 Jahre Friedliche Revolution", *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 41–42/2004, s. 3–6.
- 41 I Wikipedia-artikeln "Wende und friedliche Revolution in der DDR" (utgåva: 8 juli 2019) noteras uttryckligen: "Den föreliggande framställningen avstår från att exklusivt använda ett av de båda begreppen som framstår som politiskt laddade i motsättningarna."
- 42 Se Konrad Jarausch, "Der Umbruch 1989/90" i Martin Sabrow (utg.), *Erinnerungsorte der DDR*, München (2009), s. 526–535.
- 43 Se senaste debatten mellan bl.a. Detlef Pollack och Ilko-Sascha Kowalczyk från den 12 juli 2019 i *Frankfurter Allgemeine Zeitung*.
- 44 Se Claudia von Salzen, Polen retar sig på en EU-video om murens fall, 22 maj 2009, (<http://www.zeit.de/online/2009/22/polen-mauerfall-einheit>); Mieczysław F. Rakowski, *Es begann in Polen. Der Anfang vom Ende des Ostblocks*, Hamburg (1995); Jan Puhl, "Vergessener Kampf", *Der Spiegel*, 3 augusti 2009, s. 92f.
- 45 Maria Nooke, läsarbrev till *Frankfurter Allgemeine Zeitung* om artikeln av Detlef Pollack i *Frankfurter Allgemeine Zeitung* från den 12 juli 2019 och sitt svar på Ilko-Sascha Kowalczyks inlägg (*Frankfurter Allgemeine Zeitung* från den 15 juli 2019) den 16 juli 2019, 17 juli 2019, (http://www.havemann-gesellschaft.de/fileadmin/robert-havemann-gesellschaft/themen_dossiers/Streit_um_die_Revolution_von_1989/190717_Leserbrief_M.Nooke.pdf).
- 46 "Reine Demokratie erscheint mir als autoritäre Idee", intervju med Jonah Goldberg, 1.3.2018, (<http://www.nzz.ch/feuilleton/reine-demokratie-erscheint-mir-als-autoritaereidee-ld.1355883>).
- 47 Eppelmann/Grünbaum (fotnot 20), s. 867.
- 48 Andreas Rödder, *Deutschland einig Vaterland. Die Geschichte der Wiedervereinigung*, München (2009), s. 12. Även presentationen av Heinrich August Winkler, *Der lange Weg nach Westen*, Band 2, *Deutsche Geschichte vom "Dritten Reich" bis zur Wiedervereinigung*, München 2002, s. 517.
- 49 Annett Meiritz/Christoph Sydow, "Mauerfall-Jubiläum. Berlin erinnert, Berlin jubelt", 9 november 2014, (<https://www.spiegel.de/politik/deutschland/a-1001910.html>).
- 50 "Det är budskap om tillit o matt kunna riva andra murar idag och i framtiden – diktaturens och våldets murar, ideologiernas och fiendskapens murar. Allt för vackert för att vara sant? En dagdröm som brister som en såpbubbla? Nej, murens fall har visat oss: drömmar kan besannas. Ingenting måste förbli som det är – om än hindren är aldrig så höga." Tal av förbundskansler Angela Merkel inför öppnandet av den permanenta utställningen Berlin Wall Memorial den 9 november 2014 i Berlin, 9 nov. 2014, (<http://www.bundesregierung.de/breg-de/service/bulletin/rede-von-bundeskanzlerin-dr-angela-merkel-794850>).
- 51 "Mauerfall-Gedenken Bundestag: Biermann beschimpft Linke als Drachenblut", 7 november 2014, (<http://www.zeit.de/politik/deutschland/2014-11/biermann-mauerfall-gysibundestag>).
- 52 Citat i- Tiemo Rink, "Ein Zeichen für die Flüchtlinge. Wie die Mauerkreuze verschwanden", 16 juni 2015, (<http://www.tagesspiegel.de/11663960.html>).
- 53 Joachim Gauck, tal den 23 mars 2012, 18 jan. 2017, (<http://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Reden/DE/Joachim-Gauck/Reden/2017/01/170118-Amtszeitende-Rede.html>).
- 54 "Aufruf zur Einmischung in eigener Sache", Flygblad från medborgarrörelsen Demokratie jetzt, 12 sep. 1989, i *Die ersten Texte des Neuen Forums*, Berlin (1990), s. 3.
- 55 Opinionsundersökning för Zentralinstitut für Jugendforschung Leipzig, offentliggjord den 15 nov. 1989, i Peter Förster/Günter Roski, *DDR zwischen Wende und Wahl*, Berlin (1990), s. 53.
- 56 Hartmut Zwahr, *Ende einer Selbstzerstörung. Leipzig und die Revolution in der DDR*, Göttingen (1993), s. 139.
- 57 Wolfgang Schneider, *Leipziger Demontagebuch*, Leipzig-Weimar (1990), s. 128f.
- 58 Se Martin Sabrow, "Mythos Einheit? Die deutsche Wiedervereinigung als zeitgeschichtliche Herausforderung" i: Martin Sabrow/Alexander Koch (utg.), *Experiment Einheit. Zeithistorische Essays*, Göttingen (2015), s. 9–25, här s. 14f.; Martin Sabrow, "Der vergessene 'Dritte Weg'", *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 11/2010, s. 6–13.
- 59 Bernd Gehrke, "1989 und keine Alternative?", i Bernd Gehrke/Wolfgang Rüdtenklaus (utg.), ... *das war doch nicht unsere Alternative. DDR-Oppositionelle zehn Jahre nach der Wende*, Münster (1999), s. 417–440, här s. 430.
- 60 "Was hat die Revolution 1989 gebracht? Wir haben die Bürgerrechtler Ulrike Popp, Jens Reich und die Pfarrerin Ruth Misselwitz gefragt", *Die Tageszeitung*, 9 november 2015.
- 61 "Utredningskommitté: Vänstern önskar fråga ut Waigel, Köhler och Sarrazin om Treuhand", *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 4 maj 2019.
- 62 "Ist der Osten anders? Gregor Gysi und Heinz Bude über die Entwicklungen und Brüche in Ost- und Westdeutschland", i Jens Bisky/Enrico Lübke/Torsten Buß (utg.), *Ist der Osten anders? Expertengespräche am Schauspiel Leipzig*, Berlin (2019), s. 15–27, här s. 16.
- 63 Philipp Ther, *Die neue Ordnung auf dem alten Kontinent. Eine Geschichte des neoliberalen Europa*, Frankfurt/M. (2014), s. 97. Se även Frank Bösch, "Geteilte Geschichte. Plädoyer für eine deutsch-deutsche Perspektive auf die deutsche Zeitgeschichte", *Zeithistorische Forschungen* 1/ (2015), s. 98–114; Frank Bösch (utg.), *Geteilte Geschichte. Ost- und Westdeutschland 1970–2000*, Göttingen (2015).
- 64 "Ist der Osten anders? Gregor Gysi und Heinz Bude über die Entwicklungen und Brüche in Ost- und Westdeutschland", i Jens Bisky/Enrico Lübke/Torsten Buß (utg.), *Ist der Osten anders? Expertengespräche am Schauspiel Leipzig*, Berlin (2019), s. 18; jfr. Heinz Bude/Thomas Medicus/Andreas Willisich (utg.), *Überleben im Umbruch. Am Beispiel Wittenberge: Ansichten einer fragmentierten Gesellschaft*, Hamburg (2011).
- 65 Barbara Bollwahn, "Von Einsichten in die Notwendigkeit", *Alltag Einheit. Porträt einer Übergangsgesellschaft*, Berlin (2015), s. 72–75, här s. 73.
- 66 Elke Sieber, "Erinnerung an die DDR. Zwischen (N)ostalgie und Totalverdammung", *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung*, (2014), s. 17–28.
- 67 Christoph von Marschall, "Gedenkjahr 2019. Die Unfähigkeit, dankbar zu sein", *Der Tagesspiegel*, 8 maj 2019.
- 68 Stefan Strauß, "30 Jahre Mauerfall. Der vergessene Oktober-Aufstand", *Berliner Kurier*, 5 juni 2019.
- 69 Om förhållandet mellan historia och transformationsforskning: Christopher Banditt, "Quantitative Erforschung der ostdeutschen Transformationsgeschichte", 18 mars 2019, (<https://zeitgeschichte-online.de/thema/quantitative-erforschung-derostdeutschen-transformationsgeschichte>).
- 70 Anja Schröter/Clemens Villinger, "Anpassen, aneignen, abgrenzen: Interdisziplinäre Arbeiten zur langen Geschichte der Wende", 18 mars 2019, (<https://zeitgeschichte-online.de/themen/anpassen-aneignen-abgrenzen-interdisziplinaere-arbeiten-zur-langen-geschichteder-wende>).
- 71 Konrad H. Jarausch, *Die unverhoffte Einheit 1989–1990*, Frankfurt/M. (1995), s. 303ff.; se även Christoph Lörke, *Die Einheit als "soziale Revolution". Debatt om social ojämlikhet under 1990-talet*, 18 mars 2019, (<https://zeitgeschichteonline.de/thema/die-einheit-als-soziale-revolution>).
- 72 Polen var tvungen att avträda till Sovjetunionen de delar av landets förkrigsterritorium som låg öster om floden Bug.
- 73 Davies, Norman (2005), *God's Playground A History of Poland: Volume II: 1795 to the Present*, Oxford University Press; s. 429.
- 74 Granville Johanna, Hungarian and Polish Reactions to the Events of 1956: New Archival Evidence *Europe-Asia Studies*, Vol. 53, No. 7 (Nov., 2001), s. 1051–1076.
- 75 Lipski, Jan Józef, (1985), *KOR – A History of the Workers' Defense Committee in Poland, 1976–1980*, Berkeley: University of California Press.
- 76 Törnquist-Plewa, Barbara (2007). Flygande universitetets återkomst. Underjordisk undervisning som en motståndstrategi i det

- polska samhället. I Dietsch, Johan, Karlsson Klas-Göran, Törnquist-Plewa, Barbara. & Ulf, Zander (Red.) *Historia mot strömmen. Kultur och konflikt i det moderna Europa*. Stockholm Carlsson Bokförlag, s. 191–211.
- 77 Garton Ash, Timothy, (2002), *The Polish Revolution: Solidarity*. Yale: Yale University Press.
- 78 Törnquist-Plewa, Barbara (1992). *The Wheel of Polish Fortune : Myths in Polish Collective Consciousness during the First Years of Solidarity*, Lund Slavonic Monographs, 2. Lund University, 56–63.
- 79 Garlicki Andrzej, (2004) *Rycerze Okragłego stołu*, Warszawa: Czytelnik, kapitel "Wojciech Jaruzelski", s. 21–30
- 80 Johnsson, Peter, (2011) *Polen i historien*, Stockholm: Carlssons, s. 341.
- 81 Skórzyński Jan, (2019) *Okragły Stół. Wynegocjowany koniec PRL*, Kraków: Znak Horyzont, s. 126–127.
- 82 ibid s. 211. Se också Johnsson, Peter op. cit, s. 342. Båda författare hänvisar till mötesprotokollen som finns i polska arkiv.
- 83 Ekiert Grzegorz and Kubik Jan, (1999) *Rebellious Civil Society. Popular Protest and Democratic Consolidation in Poland, 1989–1993*, Chicago: University of Michigan Press
- 84 Ordet dekommunisering syftar på processens likhet med denazifiering i Tyskland efter andra världskriget.
- 85 Johnsson Peter, op.cit, s. 419–439.
- 86 I det nutida Polen spelar denna fackförening ingen politisk roll och har enbart ca 700 000 medlemmar.
- 87 <https://www.ekonomifakta.se/fakta/ekonomi/tillvaxt/sverige-i-valstandsligan/>
- 88 Johnsson, Peter, op.cit. s. 440
- 89 Ibid. s. 444
- 90 Czapiński Janusz och Tomasz Panek(red) Social Dignosis 2015. Objective and Subjective Quality of Life in Poland (Diagnoza Społeczna 2015), *Contemporary Economics* ,v. 9, nr 4 november (2015), s. 193–194. Se http://www.diagnoza.com/data/report/report_2015.pdf
- 91 Skórzyński op.cit. s. 313..
- 92 Bernhard Michael and Kubik Jan (red). (2014), *Twenty Years After Communism. The Politics of Memory and Commemoration*, Oxford University Press, s. 64–65.
- 93 Länkar till talen - presidentens: <https://www.youtube.com/watch?v=eHy4iIqoBPc> och premiärministerns: <https://www.tvn24.pl/wiadomosci-z-kraju,3/30-lat-od-wyborow-4-czerwca-1989-roku-przemowienie-premiera-morawieckiego,941879.html>
- 94 Se artiklar i tidningar som *Gazeta Polska*, *Do Rzeczy* och *Sieci*.
- 95 Högern lanserade till exempel boken *Wałęsa. Człowiek z teczki* publicerad år 2013 av historikern Sławomir Cenckiewicz som argumenterade för att Wałęsa var under en tid säkerhetspolisens agent.
- 96 För mer om detta se t ex Johnsson Peter, (2017), *Polen! Quo vadis? Om Polen i dagens Europa*, Stockholm: Carlsson
- 97 <https://oko.press/sedziowie-moga-pozwac-morawieckiego-za-porownanie-do-hitlerowskich-kolaborantow/>
- 98 Mielczarek, Adam, "Wojna interpretacji. Lata osiemdziesiąte XX wieku i upadek komunizmu w świadomości potocznej Polaków", *Working Papers on Solidarity Movement*, 01.2013. Länk: http://www.is.uw.edu.pl/wp-content/uploads/Mielczarek_sem_IS.pdf (besökt 12.07.2019)
- 99 Se till ex Sutowski, Michal, "1989, niedokńczona rewolucja", *Krytyka Polityczna* 04.06.2019. <https://krytykapolityczna.pl/kraj/4-czerwca-trzydziesta-rocznica/> . För den nya vänsterns syn på nutida Polen och dess framtid se också Sowa, Jan (2015), *Inna Rzeczpospolita jest możliwa!*, Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.

Forum för levande historia är en myndighet under Kulturdepartementet. Vårt uppdrag är att vara ett nationellt forum som ska främja arbete med demokrati, tolerans och mänskliga rättigheter med utgångspunkt i Förintelsen.